

КИЇВСЬКА ПРАВОСЛАВНА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ
БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра богослів'я та філософії

Ця кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису
містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів
мають покликання на відповідне джерело

(підпис автора)

ХОМ'ЯК АРТЕМ ВАСИЛЬОВИЧ

Магістерська робота

**«ВЧЕННЯ ПРО СМЕРТЬ І ВОСКРЕСІННЯ У ПРАЦЯХ СВЯТИХ
ОТЦІВ КАППАДОКІЙЦІВ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУЧАСНОГО
БОГОСЛІВ'Я.»**

зі спеціальності 041 – богослів'я

галузі знань 04 – богослів'я

Науковий керівник:
протодиякон Петро Лопатинський,
кандидат наук із богослів'я,
викладач кафедри
богослів'я та філософії КПБА

(підпис)

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри богослів'я та філософії КПБА

протоієрей Костянтин Лозінський,
доктор наук з богослів'я, професор
«__» _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	9
1.1. Огляд джерел.....	9
1.2. Історіографія.....	14
РОЗДІЛ 2. АНТРОПОЛОГІЯ ОТЦІВ-КАППАДОКІЙЦІВ У КОНТЕКСТІ ВЧЕННЯ ПРО ГРІХОПАДІННЯ ТА ЙОГО НАЛІДКИ ДЛЯ ІСНУВАННЯ ЛЮДСТВА.....	17
2.1. Святительське служіння й богослів'я святих отців-каппадокійців.....	17
2.2. Антропологічна концепція отців-каппадокійців.....	31
2.3. Гріхопадіння – причина смерті людини та світу.....	43
РОЗДІЛ 3. ЯВИЩЕ СМЕРТІ ТА ЙОГО ПОДОЛАННЯ ЗА ВЧЕННЯМ ОТЦІВ КАППАДОКІЙЦІВ.....	54
3.1. Вчення про смерть каппадокійців.....	54
3.2. Стан душі після смерті тіла – випробування людини перед святістю Бога.....	63
3.3. Життя після смерті тіла: випробування чи очікування душі.....	74
РОЗДІЛ 4. СТАН ЛЮДСЬКОЇ ПРИРОДИ ПІСЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ВОСКРЕСІННЯ.....	85
4.1. Друге пришестя Христа й воскресіння мертвих.....	85
4.2. Стан людської природи після загального воскресіння мертвих та участь у Божому суді.....	95
4.3. Світ й людство після Божого суду: вічне блаженство у раю чи страждання у пеклі.....	106
ВИСНОВКИ.....	116
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	121

ВСТУП

Сучасну людину, котра живе у глобалізованому та високотехнологічному світі, дуже цікавить, а декого відчутно турбує питання вічності, тобто чи здатна людина існувати поза межами своєї тілесної природи. Важко повірити, що весь об'єм знань, почуттєвих переживань та вся енергетична здатність людини до діяльності й життя раптово перестане існувати. Якщо розглядати людину цілісно в органічній єдності тіла, як матеріально-речовинного складу, й душі, котру не можна описати речовинно-предметними поняттями, тоді постає зрозуміла відповідь: що життя людини після смерті тіла продовжується й триває. Але якою буде посмертна доля людини, де місце її перебування та який стан? Відповісти на ці запитання людині, котра немає відповідного досвіду не можливо. Між тим відповідь на ці запитання закладена у площині нашої віри, головне навчитися вірити правильно або знайти істинну дорогу до віри в Бога, щоб пізнати таємницю життя й причину смерті. До цього покликана християнська віра, котра є Богоодкровенною, Бог відкриває Себе людині з метою її спасіння від страждання й смерті, щоб покликати її до воскресіння й безсмертного богоподібного життя.

Чим більше людина задається питаннями життя й смерті тим інтенсивніше у неї пробуджується переживання безсмертності свого існування. На такий феномен у перше звернули увагу святі отці Василій Великий, Григорій Богослов та Григорій Нісський, погляди котрих увійшли в історію Церкви під назвою «каппадокійське богослів'я». бо на їх долю припало саме важке завдання – сформувати систему християнського богослів'я розпочату на Першому Вселенському соборі святим Афанасієм Великим й дати визначення термінологічно-понятійному апарату для створення християнських догматів. Це не було б зроблено якби вони не вказали на межі буття між Богом та людиною, в аспекті природи – сутності та іпостасі – особистості, котрі взаємодіють на рівні богоподібного призначення людини. Тому розмірковуючи над проблематикою буття Бога та людини, каппадокійці вперше у Церкві порушили питання потойбічного життя людини, єдиним хто до них намагався вирішити це питання був Оріген, але його система перевтілення не відповідала змісту

Священного Писання й не була визнана Церквою. Завдяки святим отцям каппадокійцям у християнському богослів'ї була сформована концепція створення кожної людини Богом від душі до народження тіла, разом з тим народилося розуміння безсмертності людини як богоподібної істоти, що здатна подолати смерть та її наслідки й через воскресіння досягнути обоження.

Актуальність теми магістерської роботи полягає в дослідженні проблеми смерті й воскресіння за творами святих Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Ніського, що сприятиме кращому розумінню сучасною людиною свого життя на землі та її посмертної участі. А також в контексті сучасного наукового богослів'я, переглянути традицію каппадокійського богословського мислення, де були розкриті найважливіші запити сучасної людини – проблематика смертності та безсмертного існування людства.

Об'єктом дослідження магістерської роботи богословські твори святих отців-Каппадокійців: Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Ніського в структурі сучасного православного богослів'я.

Предметом дослідження магістерської роботи є вчення, погляди та думки отців-Каппадокійців стосовно причин смертності людини, її загробного життя й перемога над смертю через воскресіння із мертвих.

Мета і завдання магістерської роботи. Метою магістерської роботи є дослідження вчення про смерть та воскресіння з мертвих у богословській спадщині святих отців-Каппадокійців у контексті сучасного християнського православного богослів'я.

Для детального розкриття поставленої мети необхідно було вирішити такі завдання:

1. вказати переваги богословського мислення отців у системі християнського віровчення;
2. пояснити важливість їх антропологічних поглядів щодо розуміння гріхопадіння як причини смерті людства та боговтілення Ісуса Христа як засобу воскресіння з мертвих для християнина;

3. довести, що їх богословські праці стали основою православного догматичного віровчення стосовно смерті та її подолання у Церкві через обоження;
4. показати вплив антропологічної концепції святителів-кападокіців на подальше християнське богослів'я аж до сучасного часу.

Методи дослідження в магістерській роботі. Тема магістерської роботи передбачає наукове дослідження творів святих Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Нісського. Вони жили та працювали в єдиному інтелектуальному середовищі античного християнства, тому їх погляди й богослів'я є спільними за системою мислення та характером викладу. Враховуючи таку особливість першим науковим методом, який був задіяний в магістерській роботі для опрацювання богословських творів різного призначення є метод синтезу. Він допоміг відтворити хронологію розвитку богословських думок кападокіців та встановити концептуальну парадигму їх богословської системи, котра розвивалася за таким принципом: від біблійної екзегетики до вирішення проблем тринітарного богослів'я, еклезіології, сотеріології та антропології, де чітко можна побачити їх вчення про феномен смерті та воскресіння із мертвих. Власне цей метод вказав, що чітке есхатологічне богослів'я з'являється саме у богословській творчості цих трьох святих, які мали не лише спільність поглядів за географічним принципом, але спільність родинних зв'язків.

Тому наступним методом був метод аналітичний, котрий був використаний для відтворення богословських проблем, котрі у своїх творах вирішили отці-кападокіці. Використання аналітичного методу покращило проведення методологічних розвідок для опрацювання наукових досліджень пов'язаних із богослів'ям кападокіців. Адже розуміння історичного підґрунтя, формування їх богословських поглядів, хронологія та послідовність розвитку християнського віровчення без творчості вказаних отців Церкви є неможливим, рівнозначно й неможливим є пояснення феномену смерті й воскресіння.

Допоміжним методом був метод порівняльного дослідження, котрий шляхом використання емпіричного підходу сприяв формуванню основних богословських концептів щодо даної проблематики у творах каппадокійських отців через систему сучасної богословської науки.

Крім того, у магістерській роботі не обійшлося без використання системного підходу, котрий допоміг цілісного відобразити їх вчення за вимогою встановленої мети й поставлених завдань дослідження. У сукупності використання вказаних методів було повноцінно розкрито тему магістерської роботи.

Наукова новизна магістерської роботи. Сучасне християнське богослів'я дуже тісно взаємодіє з багатьма іншими науковими дисциплінами. Можна навіть стверджувати, видатні світові вчені часто, перебуваючи на вершині своїх наукових досліджень, звертаються за поясненнями до богослів'я. Тому в контексті даної проблематики, що порушується у цій магістерській роботі виникла концепція «таїнства смерті», що набула широкої популярності за межами богословських концепцій.

Підхід використовувати різні наукові погляди для богословських пояснень є не новим, його активно використовували отці та вчителі Церкви, особливо святі отці святителі Василій Великий, Григорій Богослов й Григорій Нісський. Вони були найкращим інтелектуалами й науковцями свого часу. Всі свої Богом дані таланти вони присвятили тлумаченню книг Слова Божого й розкриттю буття людини після смерті та воскресіння із мертвих. Тому дана магістерська робота покликана показати, що найкращі представники святоотцівського богослів'я задіювали різні раціональні пояснення, щоб показати безсмертність людського існування й безмежну любов Бога до творіння через воскресіння із мертвих.

Практичне значення магістерської роботи. Сформований науковий матеріал у магістерській роботі може використовуватися для подальшої дослідницької роботи у біблійно-екзегетичній галузі богословського знання та церковно-історичній науці. Це допоможе покращити богословську компетентність з даного церковного періоду та стимулюватиме наступні

дослідження з біблійної екзегетики, котрі можуть використовуватися у викладацькій практиці, науково-дослідницькій роботі, при написанні нових навчально-наукових та науково-дослідницьких робіт, створенні нових підручників, курсів лекцій, посібників та покращенні викладацьких програм. Запропоновані результати магістерської роботи можуть також задіюватися у гомілетичній та місіонерській практиці, взаємодіючи з різними напрямками церковної просвітницької діяльності та богословської науки.

Структура магістерської роботи складається з вступу, чотирьох основних розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури. У вступі розкривається актуальність дослідження, обґрунтовується наукова важливість теми, об'єкт, предмет, мета і завдання, методологія дослідження, наукова новизна отриманих результатів й їх практична цінність.

Основна частина магістерської роботи складається з чотирьох розділів, які поділені за необхідності на підрозділи. Перший розділ описує історичні та богословські джерела щодо церковної діяльності й богословської участі каппадокійців у тогочасному церковному житті. Також подається характеристика їх творів, які найбільш близькі до теми дослідження, та ступінь вивчення даної проблематики у сучасній богословській науці.

Другий розділ є історичним. У ньому проводиться опис біографії отців-каппадокійців у синтезі їх інтелектуального та богословського розвитку, церковного служіння й святительського життя. Основна увага зосереджена на розкриттю джерел їхнього богословського мислення та характеристиці їх внеску у розвиток богослів'я Церкви та формуванню догматичних оросів. Це проводиться для того, щоб підійти до розкриття проблематики розуміння ними смерті, потойбічного життя та можливості воскресіння людської природи, щоб повернутися до безсмертного буття в благодаті Божій.

У третьому розділі пояснюється проблематика смерті у каппадокійському богослів'ї. Вирішення цього питання закладене в антропологічних поглядах Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Нісського, до цієї проблеми вони підходять по різному, але доповнюють один одного. Головний акцент ставиться на розкритті природи людини, її властивостей та призначення у світі.

Тут обґрунтовується доктрина, що гріхопадіння змінило стан людини, перевернуло розуміння нею своєї природи й життя, а тому без звільнення від смерті при допомозі Божій людина не здатна цього досягнути.

Четвертий розділ завершує виклад магістерської роботи й є основним. У ньому викладаються думки святих щодо посмертного стану людини, залежність потойбічного перебування від морально-духовного життя, значення хресного подвигу Спасителя для воскресіння з мертвих тощо. У деяких концептах даної проблематики кападокійці мали гострі розходження, а в окремих випадках узагалі їх пояснення щодо посмертного перебування й стану, залишилося у богослів'ї на рівні телеогумену – приватної богословської думки. Між тим, крім них ні хто із наступних богословів та сучасних теологів не наважується відповісти на такі запити: яка доля нехрещених немовлят? який стан людей невіруючих по смерті? чи здатна людина спастися у потойбічному світі тощо. Ці та багато інших питань пояснюються у даному розділі, де також проводиться аналіз їх впливу на сучасне богослів'я.

У висновках підводиться підсумок дослідження, вказується важливість та якість отриманих результатів, значення кападокійського богослів'я для розвитку сучасної теології та вказаної тематики зокрема.

Загальний обсяг магістерської роботи складає 131 сторінку. Список використаних джерела та літератури нараховує 95 позицій.

РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1.1. Огляд джерел

Богослів'я святих отців-каппадокійців засноване на тлумаченні книг Священного Писання, тому найважливішим першоджерелом у дослідженні даної теми є книги Священного Писання Старого та Нового Завіту [1], де подані чіткі докази появи смерті на землі серед людства, обов'язковість воскресіння мертвих та відповідальність за життя на Страшному суді тощо.

Джерелами з історії життя та богословської творчості отців-каппадокійців є найперше їх власні богословські творіння, котрі містять багато інформації з особистого життя, святительського служіння й найголовніше богословські погляди.

Однак найбільшим джерелом із життя святого Василя Великого, з якого відомо про його сім'ю, дитинство та виховання є твір його найближчого друга святителя Григорія Богослова «Надгробне слово Василю Великому» [68]. Твір написаний як прощальна проповідь-промова святого на похованні свого друга святого Василя, за іншою версією написання слід віднести за декілька років пізніше після поховання. Авто розповідає про його життя та заслуги перед Церквою, що робить твір дуже цікавим та найбільш інформативним з вивчення життя й богослів'я святителя.

У подібному стилі написаний твір його рідного брата святого Григорія Ніського, що також має схожу мету і називається «Слово на день пам'яті Василя Великого, рідного брата» [89]. Але дослідники ставляться до цього джерела з обережністю, враховуючи, що рідні брати мали не прості відносини. Це джерело частково доповнює попередній твір, детально розповідає про членів сім'ї з якої походив Василій Великий.

Найбільше посилань та творів Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Ніського зустрічаються у працях блж. Єронима Стридонського. Після нього активним дослідником їх творів був преподобний Єфрем Сирін, присвятив святому Василю Великому спеціальний твір, де описав його подвижницьке життя й унікальний богословський талант розуміти таємниці Божі у Священному Писанні – «Похвальне слово святому отцю нашому

Василію Великому» [23]. Він першим називає святого Василя «Великим», тобто великим богословом, великим проповідником й великим аскетом ченцем.

Біографічні свідчення про Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Нісського є менш значними. В основному це свідчення хронологічних творів церковних істориків Сократа Схоластика [25], блж. Феодорита Кирського [94] та енциклопедичні праці святого патріарха Константинопольського Фотія, котрий у VIII ст. видав твори всіх трьох отців-святителів. Окремі частини цього видання потрапили у грецьких рукописах на територію України часів Київської Русі.

Більш ґрунтовну богословську характеристику діяльності отців-каппадокіців передає у своїй «Церковній історії» блаженний Феодорит Кирський (397-453 рр.). Він був свідком розквіту у Церкві каппадокійського богослів'я, тому згадує, що для вирішення суперечок з еретиками несторіянами, тогочасні отці та вчителі християнства зверталися до їх творів, які на той час були дуже відомими серед кліру та мирян. Між тим, Феодорит описує особисту суперечку Василя Великого із імператором Валентом, якого святий переконав у помилковості аріанства, проте імператор відмовився зайняти сторону нікейського богослів'я. Також він описує полеміку Василя Великого із аріанським богословом Євномієм. Проти нього також писали свої твори Григорій Богослов та Григорій Нісський, головні твори трьох цих святителів написані саме боротьбі з ересю духоборства, тобто в не визнанні іпостасного буття Святого Духа, що заперечувало можливість обоження людини та її воскресіння після смерті.

Авторитет каппадокіців у Церкві був незаперечним ще за їх життя, але загальносвітового християнського визнання вони набули вже після своєї смерті. Майже невідомо жодного християнського письменника чи богослова від V ст. і до сучасності, котрий би не цитував, не використовував й не згадував у своїй богословській практиці про святих Василя Великого, Григорія Богослова й Григорія Нісського. Враховуючи спеціалізований аспект теми магістерської роботи, після огляду джерел із історичної церковної діяльності слід перейти до аналізу їх богословських праць, які найбільше відповідають темі дослідження.

Взагалі тема смерті та воскресіння у богослів'ї отців-каппадокійців є дуже поширеною, адже це найбільш відповідало вимогам богослів'я Вселенських соборів, особливо періоду Нікейського Символу віри. Тема смерті й воскресіння людини, як богоподібної істоти, пов'язана із темою боговтілення Логосу та значення цього для спасіння людини, тому в богослів'ї каппадокійців вона простежується практично у всіх творах: від створення світу й буття людини до обоження людини через Господа Ісуса Христа й Святого Духа.

Творіння святих отців-каппадокійців можна поділити на декілька видів. Найперше це догматичні твори, наступними за важливістю є екзегетичні, далі слідує бесіди, морально-аскетичні повчання й посібники правил для благочестя та приватне листування.

З догматичних творів Василя Великого, котрі використовувалися у магістерській роботі є трактат «Спростування захисної промови злочестивого Євномія» або коротка назва «Проти Євномія» [64] й «Про Святого Духа» [17]. Також до догматичних творів святителів слід віднести: «Бог не винен у злі» [8], «Бесіда про прийняття святого хрещення» [9], «Про хрещення» [15] та «Слово на воскресіння Лазаря Чотириденного» [21].

Василій Великий не є автором оригінальних екзегетичних творів, які мають спеціалізований виклад. Тлумачення книг Священного Писання у нього зустрічається в кожному творі, але за назвою до екзегетичних його праць відносять: «Бесіди на Шість днів творіння» [2], «Перша та друга бесіди про створення людини за образом Божим» [3, 4], «Бесіди на псалми» [5], «Тлумачення на книгу пророка Ісаї» [22].

Інші твори святого Василя Великого, що використовувалися в магістерській роботі, складають частину його морально-духовних повчань на різні випадки пастирського життя, але деякі з них за змістом відповідають вказані темі а саме: «На пам'ять мучениці Уліти» [6], «Бесіда 8 сказана на час голоду та посухи» [7], «Бесіда 18 на день мученика Гордія» [10], «Бесіда 10 на день святих сорока мучеників» [11], «Бесіда 26 утішення хворому» [12], «Слово на воскресіння Спасителя нашого Ісуса Христа» [20]. Інші твори мали

допоміжне значення і подані у списку використаних джерел та літератури за такою нумерацією: [13, 14, 16, 18, 19, 66, 67].

У Григорія Богослова узагалі дуже важко виділити конкретну послідовність богословських творів. Його творіння не мають строгого викладу та призначення, хоча він подає у творах глибокі богословські думки, за що його назвали «Богословом». Особливого значення в даній магістерській роботі має його твір «Слово 4 Перше викриття царя Юліана» [69], де він заперечує язичництво та показує істинність християнської віри й говорить про божественність людини, її мету при призначення, свободу від гріха та смерті, боговтілення Ісуса Христа й необхідність наслідування Спасителя для спасіння. Твір є дуже насичений різними богословськими твердженнями та концепціями, але святий не ставить тут перед собою мету зберігати послідовність викладу. Його завдання довести правильність християнства перед очевидною реабілітацією язичництва, котру практикував імператор Юліан Відступник.

В схожому богословському стилі написані твори: «Слово 10 про людську природу» [72], «Слово 11 про маловагість зовнішньої людини» [73], «Слово 22 про мир» [76], «Слово 40 на святе хрещення» [77], «Слово 45 на святу Пасху» [79].

Проте авторству святого Григорія Богослова належить також ряд творів, які написані з приводу теми даного дослідження. За змістом це слова сказані святым під час поховання близьких родичів, друзі та парафіян: «Слово 7 Надгробне брату Кесарію» [70], «Слово 8 Надгробне Горгонії» [71], «Слово 18 Сказане у похвалу батьку та для утіхи матері» [75], «Слово 43 Надгробне Василю Великому» [78]. До даного переліку слід віднести і такі два його твори: «Слово 15 сказане у присутності батька з проводу скорботи» [74], та Богословські вірші [80].

Григорій Богослов не написав спеціалізованих богословських творів, але він подав буде глибокі та чіткі визначення з приводу багатьох тогочасних догматичних писань. Тому йому як і Василю Великому вдалося завершити формування нікейського Символа віри, але догматичну систему віровчення

християнства виклав у своїх богословських працях святий Григорій Ніський.

Він є останній з великих каппадокійців, найкращим його твором є праця «Про влаштування людини» [84]. Де він підсумував, удосконалив та змістовно пояснив вчення християнської віри про людину у всіх аспектах її буття: від створення Богом, мети призначення, гріхопадіння, спасіння та посмертне буття й майбутнє відродження у воскресінні.

До цього розділу його творчості слід також віднести твір «Велике огласительне слово» [82]. В якому подана вся система християнського віровчення, бо він писав цей твір для навернення віруючих й намагався дати вичерпні відповіді на всі питання віри та спасіння за вченням християнської віри.

В окремому богословському стилі написані твори «Бесіди про молитву Господню» [81], «Про життя Мойсея Законодавця» [86], «Проти вчення щодо долі» [88], «Слово друге на Святу Пасху» [89] та «Точне тлумачення Екклезіаста» [93]. Ці твори маю різне призначення та мету, але їх спільністю є пояснення майбутнього життя людини по смерті та відповідальність за вчинки під час земного перебування.

Основою для написання стали такі його богословські праці: «Нагробне слово Мелетію Великому» [83], «Про душу та воскресіння» [85], «Про немовлят передчасно вкрадених смертю» [86], «Слово до скорботних, що відішли від цього життя до вічного» [91], Слово на день пам'яті Василя Великого» [92].

Святі отці-каппадокійці є перші християнські письменники, котрі почали у Церкві писати поховальні слова та промови, пояснювати посмертну долю людини у контексті книг Священного Писання та благодатного досвіду Церкви. Причиною цього стало прийняття Символу віри та відхід від мислення Орігена про безперервне падіння та повернення всіх душ до буття через Логос Божий. Вони, таким чином, стали першими християнськими богословами, що заклали початки сучасних напрямків богослів'я: космології, антропології, сотеріології,

есхатології та пневматології. Спільним для цих галузей богословського знання є вчення про людину, котра є безмертною та богоподібною.

1.2. Історіографія

Вивчення богословської творчості святих каппадокійців почалося іще у період Вселенських соборів, першим хто намагався систематизувати їх думки, тобто зробити енциклопедію їх богословських концепцій був Константинопольський патріарх Фотій (IX ст.). Але ця праця Фотія була втраченою в XII ст. через політичну кризу у Візантії, коли внаслідок захоплення Константинополя хрестоносцями в 1204 р. була спалена відома патріарша бібліотека.

Після нього невідомо жодної спроби охарактеризувати або вивчити богослів'я каппадокійців, окремі посилання на них можна у візантійських богословів часів Ферраро-Флорентійської унії, коли святи Марк Ефеський, заперечуючи догмати Римо-католицької церкви, наприклад: філіюкве й чистилице, посилався на твори Василя Великого, Григорія Богослова й Григорія Нісського. Назвавши їх православними богословами, котрі, пояснюючи Священне Писання ніде не згадують на такі віровчальні норми.

Цікавість до творів каппадокійців пробудилася зі початком Реформації, протестанти і католики активно намагалися показати у їх творах перекручення істин, викладених у книгах Священного Писання. Зрештою після тривалих дискусій авторитет отців й вчителів серед протестантів занепав, перемогло римо-католицьке боголів'я спираючись на богословську творчість отців й вчителів Церкви. Таким чином, із XVI ст. століття на Заході почалися видання творів грецьких отців Церкви, серед яких переважна більшість належала святим каппадокійцям. Саме з цього часу використовується назва «каппадокійці», тобто топографія вказує на їх етнічну приналежність й інтелектуальну спадковість.

Дослідження богослів'я отців каппадокійців розпочалося в Україні з появою перекладі їх творів у Київській Духовній Академії в період кінця XIX та початку XX століть. І на першому місці тут стоїть праця українських патрологів професорів М. Сагарди та А. Сагарди [34, 53, 54]. Їх патрологічні

дослідження стали основою для вивчення святоотцівського богослів'я в українському православному богослів'ї до нинішнього часу. Поки що такої широкої та детальної наукової роботи не здійснив ніхто в галузі патрології, як це могли зробити Микола й Олександр Сагарди.

До цього виду бібліографії потрібно приєднати і таких сучасних авторів, які займалися вивчення богослів'я отців-каппадокійців: А.Х. Армстронг [26], римський папа Бенедикт XVI (Ратцінгер) [27], М.П. Віноградов [35], П.К. Доброцветов [38], митрополит Іларіон (Алфеев) [40], Б.П. Михайлов та ієром. Діонісій (Щленов) [48, 49], К.Є. Скурат [56, 57], Г.В. Флоровській [58], А.Р. Фокін [59], С.І. Фдель [60], А.Ю. Хошев [61], Ф.М. Янг [63].

Окремі риси богослів'я каппадокійців використовувалися з досліджень таких авторів, як: В.В. Болотов [28], Т.І. Буткевич [29, 30], архим. Василій (Бакоянніс) [32], В. Велтісов [33], П.Л. Гаврилук [36], прот. О. Давиденков [37], митр. Іларіон (Алфеев) [41], єпископ Калліст (Уер) [42, 43], А.П. Лебедев [44], В.М. Лосський [45], Г. Мандзарідіс [46], Т. Міллер [47], А. Позов [50, 51].

Дослідження вказаних авторів виділяють богословське мислення святителів каппадокійців, але не дають чіткої картини їх догматичного мислення, тому першочерговою працею в цій галузі є дослідження професора, доктора філософських наук В.Я. Саврея «Каппадокійська школа в історії християнського мислення» [52]. Це найновіше дослідження та єдина монографія, котра присвячена вивченню богословської спадщини Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Нісського. Аналіз їх богослів'я в ній є найкращим за всі минулі спроби, але тут відсутня необхідна частина знання, що відповідає темі магістерської роботи. Тому доповненням з даної теми слугували монографії адресовані вченню Церкви про смерть і загробне життя таких дослідників: професора Афінського університету Ніколоса Васіліадіса [31] та митрополита богослова Ієрофея (Влахоса) [39]. Серед православних сучасних богословів їх дані дослідження є найбільш ідеальними та не містять, незважаючи на свою тривалість видання, жодної критики з метою пошуку недоліків розкриття. Доповненням до цих бібліографічних одиниць стали

напрацювання православних богословів ХХ століття: іером. Серафіма (Роуза) [55], прот. Г. Флоровській [95], прот. А. Шмеман [62].

РОЗДІЛ 2. АНТРОПОЛОГІЯ ОТЦІВ-КАППАДОКІЙЦІВ У КОНТЕКСТІ ВЧЕННЯ ПРО ГРІХОПАДІННЯ ТА ЙОГО НАЛІДКИ ДЛЯ ІСНУВАННЯ ЛЮДСТВА

2.1. Святительське служіння й богослів'я святих отців-каппадокійців

З часу діяльності Першого Вселенського собору в 325 р. починається формування християнського віровчення через прийняття й затвердження отцями Церкви Символу віри, котрий був доповнений на Другому Вселенському соборі у місті Константинополі 381 р. Після цього собору цей Символ віри став називатися «Нікео-Константинопольським», бо на Першому Вселенському соборі були прийнято лише сім членів віровизнання, а на Другому іще п'ять. Остання частина Символу віри була творінням святих отців святителів Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Нісського. Важливість їх внеску була в тому, що вони доповнили Нікейський Символ віри або Символ святого Афанасія Великого, видатного поборника православного віровчення проти ересі аріанства, вченням про Друге пришествя Спасителя Ісуса Христа й воскресіння мертвих.

До святителів каппадокійців були лише поодинокі спроби викласти вчення християнської віри про знищення людини гріхом, її смертність та воскресіння з мертвих. Ці пояснення були більше подібні до філософських систем античності, як це наприклад спостерігається в Орігена у його концепції що смерть є переходом до іншого стану існування, тобто ще більшим відходом від Бога – охолодженням ангельської природи людини. Оріген вважав, що люди – це ангели, котрі набули тілесної природи через відхід від благодаті Божої. Таким чином, вони стали смертними й можуть повернутися до свого попереднього ангельського існування тільки через втілення Логосу [24, с.214].

Пояснення Орігена суперечило змісту Священного Писання, тому не було прийнятим в Церкві. Між тим на початку IV ст. борючись із залишками аріанства, коли у Церкві було порушено питання боговтілення Логосу в людині Ісусі Христі, з'явилася потреба розкрити вчення про людину, щоб пояснити причину необхідності втілення Бога в людській природі [50, с.38].

Адже пояснення питання боговтілення порушувало закономірне вирішення проблеми спасіння людини від смерті через воскресіння тіла. Це й стало наріжним каменем богослів'я після Першого Вселенського собору, як про це говорив у своїх богословських дослідженнях видатний православний теолог В.М. Лосський, пояснюючи: «відплатою за гріх стала смерть, можливе стало необхідним... Утворився деякий новий космос, який захищається від кінцевості статтю, і так встановлюється закон народження і смерті» [45, с.510]. Таким чином, розкриваючи вчення про боговтілення, у Церкві визріла необхідність викласти цілісно вчення про спасіння людини Богом. Спасіння – це свобода людини від смерті через участь у воскресінні Господа Ісуса Христа. Що довели у своєму богослів'ї святителі Василій Великий, Григорій Богослов та Григорій Ніський, котрі доповнюючи один одного цілісно пояснили богословське пояснення спасіння людини за вченням Священного Писання.

Святий Василій Великий народився приблизно в 329/331 рр. у місті Кесарія Каппадокійська. Точну дату невідомо як місто народження й де проходило дитинство святого. Проте ймовірно, що це була територія провінції Каппадокії. Зараз це місто Кайсері в Туреччині. Родина за етнічною приналежністю походила з малоазійських провінцій Римської імперії, була романізованою, а її члени були на державній службі як воєначальники, чиновники й юристи. Тому сім'я була заможною, володіла земельними угіддями, але всі діти виховувалися у строгому християнському дусі, бо за християнським покликком родина допомагала бідним, сиротам, вдовам й хворим [58, с.314].

Християнство в Каппадокії проповідував наприкінці III ст. учень Орігена – святий Григорій Чудотворець, котрий був духовним наставником матері батька бабусі Василя, святої Макрини. У своїх спогадах Василій Великий називає його «другим Мойсеєм», вказуючи, що через нього родина прийняла хрещення. За що дуже сильно постраждала під час гоніння імператора Максиміліана в 311-313 роках. Через це мати Василя Великого, преподобна Емілія, стала сиротою, батько потерпів мученицьку смерть за Христа. Наслідуючи подвиг батька, хотіла стати дівицею, але закохалася й одружилася на Василю Старшому,

котрий був у провінції Каппадокії суддею, а потім став місцевим священиком. Після його смерті Емілія та його сестра Макрина стали черницями у місцевому монастирі [49, С.134-135].

Батьки народили десятиро дітей, але відомо тільки про дев'ятеро з них, першою була Макрина, другим народився Василій Великий. Саме Макрина вплинула на подальше життя святого Василія та на всіх інших дітей сім'ї, котрі стали святителями, отцями, подвижниками й ревними християнами. Але детально відомо тільки про двох його братів – це Навкратія, котрий зробивши велику держану кар'єру, став ченцем самотником, та Григорія Нісського, що увійшов до плеяди отців-каппадокійців. Про інших відомо мало, як згадує сам Василій, вони одружилися, мали дітей, а овдовівши прийняли чернецтво. Найменший з його братів – Петро мав блискучу освіту, працював викладачем у школі й став пресвітером під керівництвом Василія Великого. З 380 р. став єпископом й відомий в агіографії як Петро Севастійський [49, с.136].

Василій Великий мав дуже погане здоров'я, все своє життя він хворів. Як він згадував, захворівши у дитинстві, можливо на запалення легенів, чудесно зцілювався, коли домашні вважали його вже мертвим. Виховання й початкову освіту здобув у дома під керівництвом бабусі Макрини й сестри Макрини, та рідного батька, що славився своєю ученістю [49, с.137].

З 346 р. він навчається в училищі у місті Кесарії Каппадокійській. Тут він познайомився й подружився із Григорієм Богословом. Після закінчення переїхав до навчання у Константинополь, де з 348-349 рр. навчався у ритора Ліванія з Григорієм Богословом. Потім вона разом училися в Афінах у знаменитій школі платонізму, де вони пізнали «таємницю філософії», тобто любомудрості. Навчання у цій школі зробило і переконало святителя присвятити своє життя служінню Христу, бо як він говорив: «пізнання істинного Бога є справжнім знанням про все» [57, с.356].

Святий Василій Великий, таким чином, пізнав усі тогочасні науки, на котрі поділялася тогочасна філософія: гносеологію, логіку, риторику, граматику, метрику, астрономію, геометрію, арифметику, медицину, естетику й етику. Однак вершиною всіх знань він вважав етику – вміння розрізняти добро й зло,

тому він називає цю науку «філософією справедливості» [57, с.357]. Як згадує Григорій Богослов про їх навчання в Афінах, вони знали «дві дороги: одна, перша й найголовніша, вела до священних храмів й до тутешніх учителів, інша до наставників світських наук» [68].

Під священними храмами та їх учителями, слід розуміти відвідування святими друзями християнського богослужіння та настанов єпископів й пресвітерів. Хоча деякі учителів з Афінської школи, як згадує Григорій Богослов, що навчали їх знань були християнами, наприклад як: Проересій й Софроній. Інші були язичниками: софіст Леонтій, ритор Імерій, філософ Максим й стратиг Терентій [63, С.215-216].

Можливо тут вони в 355 р. пересіклися з останнім імператором-язичником Юліаном Відступником, який прибув сюди на навчання. Потім ставши імператором в 661-663 роках, він останній раз переслідував християн у Римській імперії [28, с.202].

В 356 р. Василій Великий припиняє навчання в Афінах, трохи раніше Григорія, й повертається до Каппадокії. Можливо для того щоб працювати й утримувати інших братів та сестер, бо старша сестра Макрина із матір'ю Емілією прияли подвижницький подвиг під керівництвом аскета Євстафія, котрого пізніше Василій викриє у єресі пневматомахізмі (духоборства) й буде з ним полемізувати [28, с.212].

Повернувшись до Кесарії Каппадокійської, Василій деякий час працює тут ритором й адвокатом у суді. Під впливом сестри Макрини приймає хрещення у 27 років, причиною не хрещення у дитинстві слід вважати тогочасний звичай: хреститися після вивчення всіх істин християнської віри, тобто вивчення книг Священного Писання. Приблизно в 357 р. він охрещується, таїнство звершує Кесарійський єпископ Діаній, котрий знав його з дитинства [36, С.178-179].

Після хрещення Василій стає на дорогу чернецтва, майже цілий рік він подорожує, відвідує Сирію та Єгипет, де практикує усамітнення й аскетичний подвиг. В 358 р. повернувшись до Каппадокії, усамітнюється для аскетичного життя у важкодоступній місцевості, де його знаходить незабаром Григорій Богослов. Разом вони практикують молитву й вивчення книг Священного

Писання, обидва знали книги Слова Божого на пам'ять, тобто поєднували екзегетику із практичним засвоєнням. Незабаром до їх життя й подвигу почали приєднуватися інші люди, тому виникла ціла чернеча община. Для її керівництва святителі написали твори «Філокалія» на основі творів Орігена, котрого вважали наставником у богослів'ї, і «Чернечі правила», де виклали поради щодо усамітнення й молитви [52, С.18-19].

У 360 р. на прохання єпископа Діанія вони покидають чернечий подвиг усамітнення й супроводжують його на собор до Константинополя. Василій Великий побачив тут як єпископи під тиском влади підписали аріанський символ віри – армійську формулу. Він, як читець, не мав голосу, щоб викрити помилковість цього вчення, й приїхавши до Кесарії вказав єпископу Діанію на його помилковість та підтримку його єретичного вчення. За що він зробив Василя своїм помічником й радником, перед смертю подякувавши йому у наверненні до Нікейського символу віри.

Новий єпископ Кесарії в 362 р. висвячує Василя на пресвітери й робить своїм секретарем, що було проти волі святого, котрий бажав разом з Григорієм Богословом знову повернутися до усамітнення й аскетичного подвигу. Вченість, богословська обізнаність й організаційний талант швидко закріпили за Василієм авторитет талановитого наставника й духівника, що викликало у Євсевія заздрість й підступність до святого. Це змусило Василя покинути Кесарію й оселитися в монастирі у сестри Макрини [48, С.21-22].

Аріанська смута у Церкві змушує Василя повернутися до виконання своїх обов'язків у єпархії. Миротворцем між Євсевієм та Василієм виступив Григорій Богослов, який вмовив святого виступити на захист Нікейського символу віри. В 365 р. Кесарію відвідує імператор аріанин Валент, щоб змусити тутешній клір прийняти аріанське сповідання віри. Однак, на зібранні кліру й мирян Василій Великий вказав на помилковість аріанства перед самим імператором. За це від нього отримав право продовжувати посмертно тут своє служіння й допомагати Євсевію у керуванні. У цей період свого життя Василій Великий пише свої найкращі богословські твори й виголошує проповіді.

Відомо, що 369 р. він особисто зміг зупинити бунт у місті народу проти чиновників, які через неврожай, затримували продаж зерна населенню, щоб спеціально підняти ціну на хліб. Невдоволення населення було таким великим, що влада звернулася до святого з проханням заспокоїти народ. За допомогою своїх проповідей та бесід люди заспокоїлися, а чиновники безкоштовно наказали роздавати хліб усім потребуючим та бідним [48, С.24-25].

Після смерті єпископа Євсевія у 370 р., клір Кесарійської єпархії одноголосно вибирає Василя бути архієреєм. Це рішення не підтримували єпископи інших єпархій, котрі хотіли бачити на кафедрі свого ставленика аріанина. Проте на підтримку єпископства Василя виступила місцева й столична влада, що бажала спокою у цьому регіону, який забезпечував святий своєю соціальною діяльністю. Крім того, авторитетні єпископи Малої Азії підтримували Василя за його вірність сповіданню I Вселенського собору, зокрема це був священомученик Євсевій Самосатський та єпископ Назіанзина Григорій, батько Григорія Богослова, він і висвятив його на єпископи, спеціально приїхавши до Кесарії. Всі згадувані архієреї були послідовниками православності святого Афанасія Великого, котрий особисто привітав Василя Великого з обранням та висвяченням на єпископи [57, С.302-304].

Василій Великий став єпископом у нелегкий час для православного віровчення, аріанська єресь хоч і була переможеною, але розділилася на багато відгалужень, боротьбі із якими присвятив своє архієрейське служіння, щоб викоринити всі видозміни аріанства із своєї єпархії. Василій Великий, протистоячи аріанству, якого захищала державна влада, організовував публічні бесіди, де викривав єретиків й цим наvertsав до православ'я. Проти православних єпископів та духовенства й мирян влада організовувала гоніння, відправляла на заслання, конфісковувала майно. Всі єпархії Малої Азії під страхом підтримували аріанську віру крім Кесарійської єпархії під керівництвом Василя.

Кесарія була головним зв'язковим містом у Малій Азії, тому опозиція Церкви тут владі імператора була важким злочином проти держави. Як описує Григорій Богослов, Василій Великий не підкорився чиновнику Домініцію

Модесту, який вимагав від нього визнати аріанське сповідання й покоритися волі імператора, на що він відповів: «не можу поклонятися тварі, бо сам є Боже творіння й маю покликання бути богом, бо християнство визначається не достойністю осіб, а вірою, тому я незв'язаний ні яким місцем на землі, бо тіла не має свого, а все що є у мене належить Богові» [68].

Ці слова Григорія Богослова максимально характеризують його як єпископа, котрий своєю вірою та духовністю змусив владу поважати справжніх сповідників християнської істинної віри. Особливо це проявилось, коли за молитвою Василя Великого був зцілений син імператора, через що Валент особисто прибув до Кесарії в 371 р., побачивши богослужіння й почувши проповідь Василя проникнув до нього повагою та в подальшому благоволив його діяльності. Це дозволило Василю продовжити боротьбу проти аріанства, остаточно перемогти у Церкві цю ересь він через політичні причини так і не зміг.

Причиною став поділ імператором Каппадокії на дві провінції в 371 р. – Каппадокію I (столиця Кесарія) та Каппадокія II (столиця Тіана). Це призвело до втрати Кесарією продуктивного економічного, політичного й культурного становища. Місто почало швидко занепадати, припинили діяльність училища, населення масового емігрувало. Василій Великий намагався з впливовими міщанами переконати імператора зробити провінцію єдиною, але все було марним. Напруження у святительській діяльності Василя по особливому зросло після поділу Кесарійської єпархії, кафедру в Тіані посів єпископ аріанин-духобор Анфім, який всіляко заважав діяльності Василя. Більшість кліриків єпархії відмовилися підчинятися йому й визнавали своїх архієреєм Василя, що спричинило конфлікт між єпископами. Шукаючи підтримку Василій поставив єпископами свого друга Григорія Богослова у місті Сасіма, а брата Григорія в Ніссі у 372 р. Щоб, таким чином, залишити за собою більшість єпархії й зупинити реванш аріанства. Лише через 10 років за імператора Феодосія I Великого Каппадокія стала однією об'єднаною провінцією [60, С.273-274].

Аріани намагалися різними шляхами скинути Василя з кафедри Каппадокії, але за святого заступався сам імператор. За його доручення в 373 р.

він їздив до Вірменії з метою вивчити діяльність й вчення аскета Євстафія Севастійського, котрий спокусив до духоборства майже всю місцеву Церкву. Після дебатів із Василієм Великим він визнав Нікейський символ віри й православне вчення про Святого Духа, проте пізніше відмовився від цього й знову повернувся до ересі як Василій покинув Вірменію.

Борючись із аріанством, святитель намагався заручитися підтримкою західних єпископів, що через більшість переконали владу обмежити права аріан й припинити діяльність цієї ересі. Для цього Василій Великий спочатку налагодив спілкування зі єпископами великих кафедр Сходу – Антіохії, Александрії та Єрусалиму. На Заході у Римі дуже шанували авторитет Афанасія Великого, а перераховані кафедри після 360 р. почали займати його учні – послідовники Нікейського сповідання віри, тобто новонікейці. Вони визнали догматичні визначення Василія щодо природи Святого Духа й під спільними підписами надіслали відповідний документ папі Римському Дамасу I. В 372 р. папа також підписав цей догматичний лист-документ, на кому був написаний Нікейський символ віри із догматичними членами про Святого Духа. В 377 р. цей Символ віри був прийнятий майже представниками всіх архієрейських кафедр на соборах в Антіохії, хто його не визнавав був оголошений єретиком. Офіційно прийнятий Символ віри із додатками Василія Великого про вчення Святого Духа був на Другому Вселенському соборі або Першому Константинопольському в 381 р. Вирішальна роль у перемозі православного віровчення над аріанством й щодо визначення Святого Духа належала святому Василію Великому. Святитель не дожив до цієї події й помер на 9 році свого єпископського служіння 14 січня 379 р. за свідченням Григорія Богослова, він був очевидцем смерті, останні його слова були такі: «В руки Твої віддаю дух мій» [27, с.56].

Святий Григорій Богослов у надгробному слові Василію Великому, вказав на всі його заслуги перед Церквою, вказавши, що крім богословської праці, він за кошти своєї заможної родити влаштував притулок для бідних, сиріт, хворих й вдів. Заклад після смерті був названий на честь святого – «Василіада», проіснував до VI ст. У його приміщеннях знаходилася кімната святого, котра за

описом Григорія Богослова, була скромною, простою та мінімальною за кількістю необхідних речей, саме таким був спосіб й характер життя святителя [54, С.347-348].

Святий Григорій Богослов є другим у тріаді каппадокійських богословів. Він був близьким другом та сподвижником Василя Великого, походив із Кападокії, народився в 325-330 рр. Батько Григорія був єпископом міста Назіанза, походив із заможної аристократичної родити, прийняв хрещення в 45 років, потім громадою був обраний пресвітером та єпископом. Батьки довго не мали дітей, мати Григорія свята Нонна завагітніла тільки після обітницьі Богу, що своє дитя присвятить йому на служіння. Тому від народження Григорія готували до кар'єри єпископа. Освітнє виховання його почалося в сім'ї, бо батьки були дуже освіченими, потім навчання у школі риторики у Кесарії Каппадокійській, де він зустрів Василя Великого. Після класичної античної освіти, навчався в Кесарій Палестинській, Олександрійській богословській школі, де ознайомився із творами Оригена, слухав лекції екзегета Дідіма Сліпця та зустрічався з Афанасієм Великим. Курс навчання завершився в Афінах у платонічній школі разом із Василієм Великим, із яким вони пізнали всю тогочасну античну мудрість. Якщо святий Василій полюбляв риторику, то Григорій надавав перевагу філософії Платона [61, С.113-115].

Пробувши у Афінах 8 років, Григорій повертається на батьківщину, щоб слідувати за своїм другом Василієм у аскетичному житті. Тому приймає хрещення, але за волею батька припиняє аскетичний подвиг й повертається додому. В 361-362 рр. стає пресвітером за наполягання батька, проте не бажаючи сану покидає служіння й повертається у пустелю до Василя Великого. Практично все своє життя Григорій Богослов мав боротися між усамітненим подвигом та вимогою виконувати адміністративне управління в Церкві, що буде в супереч його волі [40, С.671-672].

Батько зміг переконати Григорія повернутися до священничого служіння й через 10 років він стає єпископом за наполяганням Василя Великого, котрий поставив його на кафедру міста Сасіми в 372 р., а потім замість свого батька єпископом Назіанза. Завдяки боротьбі з аріанами святий Григорій був

запрошений єпископом в 379 р. до Константинополя, щоб навернути тутешній клір від аріанства до православ'я. Завдяки праці Григорія в 380 р. імператор Феодосій I почав готувати проведення Другого Вселенського собору, щоб остаточно ліквідувати аріанство у Церкві. В 381 р. на Константинопольському соборі за його тимчасового головування було прийнято доповнення до Нікейського Символу віри щодо вчення про Святого Духа. Після собору Григорій покинув Константинополь, повернувся на батьківщину й продовжив керувати кафедрою батька. У 383 р. він попросився на спокій через погане здоров'я та усамітвився у родовому маєтку, де помер 390-391 рр. заповів усе родове майно передати Назіанській общині для догляду за бідними та хворими [40, С.674-676].

Святитель Григорій Нісський завершує плеяду видатний отців-каппадокіців. Він був молодшим братом святого Василя Великого, народився у 331 році у міст Неокесарії в провінції Понт. За іншими версіями народився у Кесарії в 335 р. й був третьою дитиною в сім'ї. Названий був на честь святого Григорія Чудотворця єпископа Неокесарійського, котрий був духівником сім'ї. Від Григорія Чудотворця Василій та Григорій змогли познайомитися із творами Орігена іще в дитинстві [26, с.157].

Виховувався Григорій під керівництвом своєї бабусі Макрини, матері Емілії та святого Василя Великого. Як і його брат він не був охрещений в дитинстві, бо вважалось, що приймати хрещення можна тільки після освоєння світської мудрості – філософії, тобто язичницької освіти [36, с.135]. Тому в 7 років він почав навчатися у початковій школі, вивчав кластичну античну літературу, пізніше якою буде користуватися при поясненні книг Священного Писання та викриттям єретиків. Але після цієї освіти не продовжив навчання в філософських академіях Антіохії, Афін чи Александрії, причиною була смерть батька в 341 р. Довчався він уже під керівництвом брата Василя, котрому допомагав у пресвітерському та архієрейському служінні, деякий час перебував у пустелі в монастирі з своєю матір'ю та сестрою. Тут він самостійно вивчав твори Філона Олександрійського, Орігена, Василя Великого та Григорія Богослова, подвизаючись у пості й молитві [38, с.162].

В 364 р. на деякий час він покинув монастир й розпочав кар'єру ритора чи адвоката, через що посварився із братом та Григорієм Богословом. Невдовзі він одружується й живе сімейним життям. Відомості про його сім'ю є незначні, відомо що жінку звали Феосевія та ймовірно, що у них були діти. Григорій Богослов називає її «святою сестрою», можливо вона прийняла пізніше чернецтво [38, С.165-167].

До якого часу він працював ритором невідомо, але в 370 р. святий Василій висвятив його на пресвітери, а в 372 р. на поставив на єпископи міста Нісси. Але у скорому часі Василій Великий розчарувався у адміністративній діяльності брата у Церкві. Святий більше любив богослів'я ніж вдаватися у політичні справи Церкви й держави. Під загрозою ув'язнення від державних чиновників аріан, він покинув кафедру й три роки переховувався від переслідування, але продовжував полеміку з аріанами [38, С.165-167].

Потім повернувся до архієрейського служіння, допомагав Василію у розбудові чернецтва в Каппадокії. На короткий час повернуся до кафедри у Ніссі, але вже після смерті брата став займатися церковно-адміністративними справами. У цей період свого життя він відіграв дуже велику роль у затвердженні в Церкві Нікео-Константинопольського Символу віри. За для цього він подорожував Сходом й написав свої визначні богословські твори [59, С.486-487].

На Другому Вселенському соборі був одним із найактивніших учасників, отці собору одногolosно визнали й затвердили його редакцію Символу віри із додатком п'яти нових членів із вчення про божественну природу та єство Святого Духа. Щоб новий Символ віри об'єднав Церкву, він налагодив листування з Єронимом Стридонським, через якого твори каппадокійських святих стали популярними у західному латиномовному християнстві [59, С.488-489]. Після Вселенського собору Григорій Нісський став найбільш авторитетним богословом Церкви, сам імператор Феодосій I доручив йому об'їхати єпархії імперії та переконати у православності нового Символу віри, тому відвідав Аравію, Єгипет, Палестину, Сирію тощо [59, с.490].

Останні роки життя провів керуючи єпархією та займаючись активною богословською діяльністю. Приїздив часто до Константинополя для вирішення важливих церковних питань, познайомився у цей час із Іоаном Золотоустим, та його духовній дочці присвятив твір «Тлумачення на Пісню Пісень», що є найкращим взірцем святоотцівської екзегетики [47, с.225].

За рік до смерті відійшов від церковної управління, влаштував монастир у Ніссі, де й проживав. В 394 р. отримавши запрошення на собор до Константинополя помер на зворотному шляху, місце смерті невідоме [59, с.490].

Час життя та діяльності святих отців-каппадокійців співпав із формуванням християнського віровчення, коли розпочалася епоха Вселенських соборів у Церкві, де отці та вчителі християнства кристалізували догматичні істини віри. Для цього використовували найкращі досягнення античної інтелектуальної культури, котрі черпали із древньогрецької системи філософії. Відповідно мислення й богословська система кападокійців залежала від «язичницької мудрості». Саме так називає філософію святий Василій Великий, у гомілії «До юнаків», пояснюючи, що після засвоєння цих істин потрібно перейти до вивчення Священного Писання, котре возносить людину до вічного життя. «Бо добре, – говорить він, – коли душа вихована в істині має досвід краси від зовнішньої мудрості» [48, с.15], тобто філософії, через яку людина може зрозуміти висоту й велич християнської віри. Саме такий шлях інтелектуального й духовного росту пройшли кападокійці, спочатку засвоїли досвід людської мудрості, а потім приступили до дослідження істини християнського віровчення.

При всьому своєму захопленні філософією, кападокійські святителі з обережністю ставилися до цього виду знання, бо на прикладі імператора Юліана Відступника знали, що філософія може відхилити людину від істинної віри. Тому у своїх творах святителі рекомендують не зважати на ті види філософських знань, що ведуть до возвеличення язичництва й містичного ідолослужіння.

Основним джерелом богослів'я каппадокіців є книги Священного Писання, твори Орігена, які знаходилися у бібліотеці Кесарії, куди їх привіз святий Григорій Чудотворець та твори класиків античної філософії [53, с.22]. Тому їх безпосереднім учителем був Оріген, який перетворив християнство за допомогою філософії на своєрідну філософську систему, котра хоч і була заснована на книгах Священного Писання, проте відрізнялася кардинально від справжнього християнства. Можливо це стало підставою, щоб святі каппадокійці власним життя зробили все, щоб назавжди відсторонити християнську віру від змішування із філософією. І на цьому шляху вони наслідували й продовжили шлях святого Афанасія Великого, засновника Нікейського богослів'я, котре вони вдосконалили й дали потужний богословський розвиток на інші часи Вселенських соборів.

Філософія у богословській праці каппадокійців перетворилася на «служницю богослів'я», як про це скаже український дослідник патрології та богослів'я М.І. Сагарда, характеризуючи вплив їх богословського мислення на всі подальші віки християнської віри [53, с.24]. Крім александрійської традиції богослів'я, на формування богослів'я каппадокіців впливала традиція антиохійської богословської школи. У їх творах зустрічаються посилання на Діодора Тарсійського, Феофіла Антиохійського, Євстафія Севастійського, Євсевія Самосатського й Аполінарія Лаодикійського. Але вирішальну роль у їх богословському світогляді безперечно посів Оріген, від якого вони запозичили алегоричний метод тлумачення Священного Писання, надавши йому власних рис. Якщо Оріген в алегоричній екзегетиці ставив на перше місце текстову інтерпретацію, то каппадокійці богослови зберегли принцип Орігена про абсолютну дистанційність пізнання людиною Бога.

Вони змогли перетворити філософський досвід античності на інструментарій богословської термінології та понятійної системи, що можна використовувати не лише теоретично але й в практичних цілях удосконалення християнського благочестя. Саме через вивчення філософії вони прийшли до розуміння істинності християнської віри та посвятили своє життя аскетичному подвигу за євангельським прикладом Господа Ісуса Христа.

Досліджуючи богослів'я каппадокійців не можна впевнено сказати якій саме філософській системі вони надавали перевагу. В їх творах спостерігається багатовекторність, все що є корисним для пояснення істин Священного Писання у Платона чи Арістотеля, чи іншого античного мислителя вони використовували, тому їх богослів'я передає дисциплінарну логіку античної філософії від гносеології до космології, антропології, етики та естетики. Особливо такий підхід простежується у Василя Великого у творі «Бесіди на шість днів творіння», де він активно застосовує твори Арістотеля, Платона, Філона Александрійського, Плутарха, навіть Плотіна тощо [35, С.16-17].

Великою заслугою отців-каппадокійців є формування понятійного розуміння богословської термінології, котру запровадив святий Афанасій Великий. Він не зміг остаточно визначити богословський сенс таких понять як «сутність» та «іпостась», перше поняття він окреслював як визначення єдності Бога-Отця і Бога-Логосу, а другим визначав особистісне буття Логосу, як Сина Божого, через народження від природи Бога-Отця. Каппадокійці чітко вказали, що поняття «сутність» означає єдину природу Бога, котра відкривається в трьох Іпостасях – Особистостях. Якщо природа Господа нам є невідомою за своєю незбагненністю, то виявлення Бога ми пізнаємо через дію Його троїчних Іпостасей: Отця, Сина й Святого Духа. Вирішення взаємодії та відмінностей цих понять стало можливим через порушення проблематики природи та іпостасної дії Святого Духа. Таким чином, поняття «єдиносущний» вони застосували до розуміння єдності Духа Святого з Богом-Отцем й Богом-Сином, через що після їх богословської діяльності у Церкві були назавжди вирішені тринітарні проблеми. І за розв'язання цього питання їх богослів'я святого Василя Великого, Григорія Богослова й Григорія Нісського називають «каппадокійським богослів'ям», «каппадокійським синтезом» або «каппадокійською богословською школою».

Отже, головна заслуга отців-каппадокійців - розробка догмату про ю та його затвердження його на Другому Вселенському соборі. Вони внесли значний внесок у християнське богослов'я і філософську термінологію, суворо розмежувавши поняття «сутності» і «іпостасі» Бога. Василій Великий визначив

їх відмінність як між загальним і частковим. Згідно з ученням каппадокійців, сутність Божества і її властивості належать усім трьом іпостасям однаково. Крім цього, каппадокійці (насамперед Григорій Нісський і Григорій Богослов) ототожили поняття «іпостась» і «особа» невідомих раніше в античному світі.

2.2. Антропологічна концепція отців-каппадокійців

Щоб розкрити систему антропологічних поглядів отців каппадокійців необхідно, коротко розкрити їх богословську термінологію, котрою вони оперували для пояснення християнського віровчення. Термінологічний богословський апарат каппадокійці запозичили із античної філософії, але на відміну від своїх попередників, вони чітко розрізняють поняття «іпостась» та «сутність». У Бога та Божественних Іпостасей різні сутності та іпостасі, людина визначити їх не може, тому пізнання їх недосяжне, бо людина є іншою природною сутністю та іпостассю. Відмінна природа людини від інших земних істот – тваринного й рослинного царства.

Людина пізнає Бога через виявлення Його енергії – благодаті Божої, Благодать Божа діє від усіх Іпостасей Святої Тройці одночасно, але її виявляє на світ й людину Іпостась Святого Духа. Бог-Отець задумує або помишляє, Син-Бог звершує, Дух Святий освячує. Через Духа Святого людина з'єднується з Богом, бо метою життя людини за богослів'ям отців-каппадокійців є досягнення богоподібності, тобто обоження людської природи та особистості. Вони не розрізняють природу – тіло та душу людини від особистості, точніше не відокремлюють ці дві частини людської сутності. Такий поділ з'явиться пізніше у преподобного Іоана Дамаскіна, він розрізняє природу та особистість, але не буттєво, а за мірою обоження людини через благодать Святого Духа [41, С.284-285].

Між тим каппадокійці прагнуть показати шлях досягнення обоження та перешкоди людини в цьому процесі. Людина не може досягнути богоподібності не маючи спеціальних знань. Для позначення слова «знання» вони використовують грецький термін «гносиз» (γνῶσις), що позначає знання як субстанцію існування людини за критеріями відповідного досвіду. Гносиз – це знання особливе, це вище міра розумової здатності людини, коли вона

розрізняє свій стан життя у порівнянні із існуванням Бога, усвідомлює Його святість та свою гріховність.

Боротьба з гріхом призводить до народження в людини вищого знання – мудрості, тобто знання про Бога та Його властивості й знання людиною своєї природи. Людина здатна пізнати Бога лише в тій мірі, що доступна їй через властивості своєї природи. Антропологічні властивості людини обмежені через причину створеності, тому людина дізнається про Бога природнім шляхом через усвідомлення свого створення та створення інших істот й через здатність Бога відкривати себе їй у Божественному Одкровенні. Справжнє богопізнання й обоження досягається через Одкровення Бога людині, що відбулося через Спасителя Господа Ісуса Христа [33, С.42-43].

Узгодити знання природні та Богоодкровенні допомагає віра. Аналіз творів Василя Великого, показує, що він поняття «віри» розуміє вище ніж попередні християнські письменники, коли віра пояснювалась як здатність визнавати істину без доказів розуму. За каппадокійцями людина вірить у те, що здатна пізнати й пізнає так, наскільки здатна вмістити її віра. Повірити у істину Слова Божого людина може не відразу, але коли дізналася про зміст його на власному досвіді переконується в його істинності. Таким чином, подвиг віри займає вирішальне місце у житті людини, християни у своїй вірі переконані, що Бог з ними, він їх врятує від загибелі.

У цьому і переконує Василій Великий в одинадцятій бесіді твору «Шестоднев», вказує, що через Священне Писання, котре вона може зрозуміти під дією Духа Святого, людина пізнає Бог й те, що вона найкраще Боже творіння. Василій Великий так говорить про значення для людини книг Слова Божого: «слово Священного Писання коротке, але через дослідження його у ньому відкривається премудрість Творця ... і прославляється людина, як дещо велике» [2, с.282].

Для каппадокійських святих Священне Писання – це повнота знань, через яку людина може навчатися грамоті та осягати інші знання, тобто пізнавати своє існування та буття світу. Але щоб використати священні книги

для пізнання таємниці світобуття й Бога потрібно засвоїти філософію, щоб через мудрість людську зрозуміти безмежність Премудрості Божої.

Каппадокійці широко практикували алегоричний метод тлумачення Біблії. Унаслідували його від Орігена, піддавши його глибокій видозміні, вони не таємного сенсу, а відштовхувалися від буквального змісту й пояснювали шляхом богословських аналогій між різними текстами й книгами. Наприклад, події Старого Завіту передають події Нового Завіту не буквально, а відносно – прообразно. Новий Завіт у свою чергу передає стан життя після воскресіння з мертвих й буття у Царстві Божому [52, С.21-22].

У своїх тлумаченнях вони часто використовують вираз «тропология мімісіз» (τροπολογία μιμίσις), що дослівно значить «зміна або виправлення значення». За святим Василієм Великим читання або дослідження Священного Писання має поєднуватися з молитвою, тоді в людини пробуджується мислення про Бога й через постійність цього зв'язку в людську природу входить Бог, а людина стає храмом Божим [52, с.24].

Василій Великий розділяє пізнання людиною Бога на три етапи, котрі відповідають антропологічним властивостям людини: найперше – це очищення, друге освячення та з'єднання з Богом. Перший етап починається з прийняття таїнства хрещення, котре поєднується із покаяттям людини, для її очищення від гріха. В цьому таїнстві людина набуває відчуття страху Божого, вона здатна споглядати Бога, і так намагається очищати своє життя від спокус та пороків. Перебуваючи у благодаті цього таїнства людина повинна прагнути до творіння добрих справ й благочестивого життя. Участь в інших таїнствах поглиблюють це відчуття й пробуджують до ревних подвигів, через які людина має зрозуміти свою богоподібність. Це все святий Василій Великий обґрунтовує у двох своїх бесідах, які були написані пізніше як додаток до «Шестодневу» – «Створення людини за образом та подобою». У «Шестодневі» він лише коротко характеризує створення людини Богом, котра на відміну від інших живих істот була особисто виліплена з землі: «Він взяв прах від землі і виліпив власними руками» [2, с.282]. Далі святитель коментує зміст книги Буття щодо впорядкування Богом світу після створення людини. Головною ідеєю святителя

у створення людини є вказівка, що Бог створив людину відразу дорослою, прабатьки, зокрема Адам, не зазнав процесу народження та дорослішання. Святитель припускає, що вік творення Адама був приблизно у межах 30 років, тобто коли людина перебуває на початку розквіту своїх фізичних сил та розумових здібностей [2, С.287-288].

Але «Шестоднев» Василя Великого, серед усіх богословських екзегетичних творів каппадокійців набув найбільшого поширення у Церкві. Римський пресвітер Євстафій Африканець за доручення папи Дамаса I переклав його на латинську мову між 401-405 рр., через що він став дуже популярним серед західних отців Церкви аж до Нового часу. Блаженний Августин цитував цей твір у написанні своєї роботи з тлумачення на книгу Буття «Про книгу Буття» [52, с.56].

Проте зміст твору показує, що святитель його не завершив, довівши до тлумачення про створення тваринного світу, про створення людини, він нічого на той час невідомого не сказав. Лише у вказаних попередньо двох пізніх творах стисло пояснював природу людини в контексті створення за «образом й подобою Божою» та викладав свої пояснення щодо причини гріховності людського роду про що буде сказано пізніше. Подібну тему не порушував й Григорій Богослов, частково через те, що його мало цікавило питання антропології, в більшості випадків він доповнював й вдосконалював вчення Василя про природу та Іпостась Святого Духа. Завершити «Шестоднев» святого Василя вдалося лиш святому Григорію Нісському, котрий написав твір «Про створення людини», де виклав підсумок богословського розуміння природи людини, її божественної досконалості та причину гріховності з перспективою звільнення від смерті та воскресіння до вічного життя.

Втім з першої та другої бесіди про створення людини можна дізнатися, що Василій Великий богоподібність людини бачить в її людській душі, котра на відміну від тіла після гріхопадіння не помирає. Душа, особливо коли людина відчуває у собі її присутність, завжди нагадує їй про безсмертність, і святитель визначає такі її креоційні властивості: «Душа є подобою неба, бо в ній

перебуває Господь, тіло, навпаки зроблене із землі, і в ньому перебувають смертні люди й безмовні істоти» [3, с.295].

Вказуючи на душу, як на головний елемент природи людини, у відмінності її від тварини та на причину подібності до Бога, він далі пояснює, що душа виключно є у людини. Якщо тіло має матеріальне походження, воно створене із речових елементів, то душа дана людині від Бога, і святитель визначає такі ознаки душі: «тонка та духовна, що не має потреби в обтяжені тілом» [3, с.296]. Душу людини не можна розглядати й відокремлювати від тіла, тіло та душа пов'язані між собою через розум, щоб матеріальна та духовна природа людини були єдиними, бо людині як вказує святий призначено «панувати над тими, хто на землі. Все перед нею як училище благочестя» [3, с.297]. Через це людина має складну будову свого єства, котра одночасно робить її багатою, вищою за тваринний світ й досконалішою за ангельську природу. Таким чином, у людині відображається вся повнота вселенського буття світу, і вона є, як потім вкаже преподобний Максим Сповідник, розвиваючи антропологію каппадокійців «мікрокосмосом». Влаштування людської природи у подвійній матеріально-духовній сутності повинно нагадувати людині про її створеність Богом, тобто людина є відображенням Бога. Хоча прямо святитель не обґрунтовує цю думку, але вона стане основою концепції «антропологічних доказів буття Бога», котра буде вагомим аргументом у полеміці теологів із різними проявами атеїзму в ХІХ-ХХ ст., стисло Василій Великий про це говорить так: «не потрібно шукати слідів Життедавця у влаштуванні Вселенної, але у собі самому, як у малому такому світі ти побачиш велику Премудрість свого Творця» [3, с.299].

Подібно до філософа Платона, Василій Великий розділяє душу людини на такі стани чи властивості: пристрасна, чуттєва та розумна. Він не пояснює чому використовує такий поділ, його цікавить поведінка людини та причина дроблення нею гріха. Навіть коли людина грішить вона у порокові шукає своє вище призначення, хоче бути кращою, щоб відвернути людину від гріха, їй потрібно пояснити вищий сенс існування: що вона створена Богом й містить у собі образ Божий та подобу.

Отже, святий Василій плавно підходить до теми визначення у людини поняття створення за «образом і подобою». У творі «Бесіда друга про людину» він образ Божий вбачає у розумі людини, котрим наділена її душа: «Ми - це душа і розум, оскільки ми створені за образом Творця» [4, с.307]; потім знову пояснює: «Ми з небуття до буття створені, ми створені за образом свого Творця, маємо і розум, і слово, які становлять досконалість нашої природи, і якими пізнаємо ми Бога» [4, с.308]. Розум – це не тільки раціональне мислення людини, розум є основою богоподібності, через нього людина здатна звільнитися від матеріальності й побачити себе творіння вищим, духовним, з яким не здатна зрівнятися жодна жива істота на землі. Через це розум є рушійною силою діяльності людини на землі, вона завдяки розуму пізнає світ й здатна боротися із своїми гріхами, котрі спочатку сприймає як тілесні потреби, але оцінивши їх наслідки розуміє, що покликана звільнитися від них. Відповідно розум відкриває людині споглядання Бога та стимулює прагнення до уподібнення йому через приклад життя та боговтілення Господа Ісуса Христа.

Спаситель, ставши людиною, відкрив для нас «образ Божий», котрий став доступним для людини після Його перемоги над смертю та воскресіння. Явлення Христа у воскреслому тілі апостолам вказує на те, що людина має явити такий самий образ єдності тіла та душі у своєму житті. В творі «Про Святого Духа» він говорить про «образ Божий» як загальний стан природи людини після її перемоги над гріхом та воскресінні з мертвих: «людина влаштована так, що вона має бути за виглядом до Христа, котрий по воскресінні явився своїм учням, і показав чого можна набути, якщо мати любов до Бога, що є образом Божим у нас ... Люди за природою прагнуть до красивого, красиве у власному сенсі це благий початок Бога у нас. Якщо ми прагнемо до блага, то уподібнюємося Богові в тому образі що Він заклав у нас» [17, С.76-77].

Отже, Василій Великий богоподібність людини бачить у духовній природі людини – її душі. Через це у своїх творах вказує на її безсмертність та прагнення підкорити своїй владі тіло людини. Якщо душа в людині переможе

над тілом, то людина досягне богоподібності, що на його думку означатиме: «уподібнення Богові є межею бажань людини у потязі до обоження» [4, с.310].

Такий погляд на призначення й мету людини Василя Великого вказує на те, що він, спираючись на книги Священного Писання пояснював майбутнє воскресіння людського тіла та його з'єднання з душею. Про це він говорить на початках твору «Про Святого Духа», де обґрунтовує дію благодаті Божої та її вплив на людину такими словами: «благодать Божа підніме зітліле у гробі тіло, востане душа, та сама яка була розлучена смертю, щоб знову жити у тілі» [17, с.64].

Погляд Василя Великого у вченні, що людина покликана до обоження через богоподібну природу своєї душі продовжує святитель Григорій Богослова. Хоча він відомий як богослов «Святої Тройці», але його антропологія значно глибинніша у конкретиці розуміння природи людини, ніж у Василя. Прославляючи Троїчність Бога, він одночасно славословить велич створення людини, тобто її богоподібність.

Як і Василій Великий, його антропологічні погляди пов'язані із космологією, що є винятком його власним, із онтологією буття Божого. Людина як і Бог також є трьох складових, вона складається з тіла, душі та духу – іпостасі, що робить людину істотою унікальною та здатною до богоподібності через спілкування з Богом у своїй іпостасі. Іпостась або особистість серед усіх створених істот належить тільки людині, він це описує у творі у Слові 22 «Про мир», котре виголосив після суперечок між єпископами, вказавши на здатність людини пізнавати Бога за межами своєї тілесної та духовної природи. Людина створена по особливому, тому вона пізнає Бога тими властивостями свого єства, котрі Бог дав у її сутності. Цей свій погляд він пояснює такими аргументами: «Серед усіх творінь, котрі Бог створив, необхідним був іще споглядач Премудрості, матір всього і благовірний цар земного життя, і сказав Бог: Безкрає небо вже населяють чисті всюди живуці служителі, деякі розуми, добрі ангели, піснеспівці, котрі безмовно оспівують Мою славу. Але земля прикрашена одними нерозумними тваринами. Тому вгодно було Мені створити такий рід створіння, в якому містилося і інше, рід тварин середніх між

смертними і безсмертними, розумну людину, котра б прославлялася Моїми ділами, була б мудрим тайнознавцем небесного, великим владикою землі, новим Ангелом із ества Мого, прославляла Мою всемогутність та Мій розум. Сказавши це, взяв частину новоствореної землі, безсмертними руками Він створив образ Свій та вділив їй частину Свого життя. Тому що послав у нього дух, який хвиля невидимого Божества. Так із рук Божих та дихання Божого створена людина – образ Безсмертного, бо в обох царює ество розуму. Як земля прив'язаний я до цього життя, як частинка Божества, несе в грудях до майбутнього життя» [72].

З цього пояснення святиителя Григорія Богослова видно, що він набагато конкретніше прагне визначити природу людини, але він не спрощує пояснення людської природи. Вказуючи на властивості людської іпостасі, він вдається до багатьох формулювань, котрі, навпаки, змушують побачити в людині її винятковість серед усіх земних істот, а найголовніше, замислитися над проблемою людини в контексті її власного буття. Зокрема Григорій Богослов стверджує, що людина є «малим світом», «малим космосом», що пізніше преподобний Максим Сповідник назве «мікрокосмосом».

Визначаючи людину як іншу частину буття у світі, що одночасно є подібною і не подібною як до Бога та як до тваринного світу, святий Григорій у творі «Слово 11, про малоцінність зовнішньої людини та про сутність справжнього» говорить: «Хто я Був? Хто я зараз? І ким я буду? Ні я незнаю цього, ні того, хто вищий за мене мудрістю. Якщо я існую. То скажи: що це значить? Інша частина мене самого вже пройшла, інша зараз, іншою я буду, якщо тільки буду. Я є щось, що завжди змінюється, як та течія річки, котра постійно біжить та не стоїть на місці. ... Що найбільше з цього складаю я? Поясни мені це, що я зараз є той самий, що стою перед тобою та не йду від тебе. Ніколи не перейдеш двічі річку в одному і тому самому місці течії. Тому ніколи не побачиш людину такою, якою вона була раніше. З перш я був і тіло батька свого, потім прийняла мене мати, потім я став тілом, котре було схожим на людину, але не мало вигляду, не володіло словом, ні розумом, і материнська утроба служила мені гробом. І ось ми від гробу живемо для тління» [73]. Далі у

цьому ж слові він, указавши на тлінність тіла, говорить про природу душі, котра відрізняється від тіла тим, що не є тлінною, але прив'язаною до тлінності тіла. Разом тіло та душа складають життя, крім того в людини він помічає ще наявність духу, що за його термінологією є розумом. Разом ці три складові поміщені в людині, тому від початку житті у нашій сутності відбувається боротьба тіла з душею та з духом. Ця боротьба нагадує людині, що вона є образ Божий, але він говорить наступне: «і родився я сином сорому, соромом називається похоть батьків моїх, тому народився я у гріхові. Бо початком мого життя було сім'я, що стало людиною та тліє, щоб я знову не був людиною, але попідом. Проте надія моя залишитися образом Божим» [73].

Отже, святий Григорій, як бачимо на власному досвіді переконався, що людина від народження до смерті переходить у той стан матерії з якого створена, у прах. Але внутрішня, нематеріальна її частина природи, завжди наголошує їй на безсмертності її буття, що він називає «образом Божим». Саме пошуку розуміння в людині образу Божого та його перемоги над тлінням людини намагається знайти святий Григорій. Тому його антропологічні погляди побудовані на прагненні пояснити, що людина має звільнитися від тління, від смертності у цьому світі.

Багато разів у своїх творах він говорить, що тіло людини є смертю для неї, особливо тіло гріховне, тобто плотське є ворогом життя людського. Це не тому, що тіло погане, ні тіло через гріхопадіння втратило свою досконалість і замість прагнення до богоподібності віддається спокусу гріха, знищуючи таким чином безсмертну душу та прагнення до вічності духу – людської особистості. В іншому творі святий Григорій запитує себе: «Не розумію, як я міг з'єднатися з ним, будучи образом Божим, став я гряззю. Це тіло таке, що коли добре йому, я піднімаюсь на війну, коли я воюю проти нього, роблю його слабким і потрапляю у стан скорботи. Його люблю я, як співслужителя, але від нього відмовляюся як від ворога, втікаю від нього, як від кайданів й шаную його як свого наступника. Це лагідний ворог і небезпечний друг. Чудо з'єднане та роздвоєне. Чого боюся того і тримаюся, і те що люблю, того і жахаюся. Яка премудрість приховується в мені, яка велика таємниця відкрита у мені?» [73].

Але у цьому міркуванні святителя не потрібно вбачати дуалізм його поглядів на природу людини. Григорій Богослов прагне пояснити природу богоподібну людини, розділюючи її сутність на тіло та душу й дух, він тіло пояснює як причину гріховності людини, а душу навпаки здатність людини боротися з тілом через божественне походження душі, котрі мають поєднатися у спільному прагненні до життя з духом. І що до цього він пояснює так: Я складаюся із тіла та душі. І душа струм безкінечного світла Божества, тіло є темним початком, воно створене із земля, тому тягне мене до земного. Душа навпаки є Боже дихання, тому тягне мене до небесного, щоб розумом привів я і тіло до цього життя» [79].

Таким чином, як бачимо антропологія святителя Григорія будується на розумінні, що людина є істотою безсмертною завдяки своїй богоподібній природі. Він хоч і пояснює тіло як гріховне побудження людини, але якщо воно підкориться душі та духові набуде ознак богоподібності. Через це він чітко визначає, що людина – дихання Бога чи частина Божества й завдяки своїй особистості має необмежену здатність підійматися над матеріальним своїм буттям.

У «Слові на Пахсу» святитель оспівує божественне призначення людини, де головною властивістю природи людської є розум – найбільша ознака богоподібності, через яку Бог поставив людину бути начальником над світом. І розумом людина повинна показати свою висоту над матеріальним буттям через досягнення богоподібності в обоженні. Життя людини у матеріальному грішному світі він уподібнює перебуванню в печері, якщо людина вийде з неї стане безсмертною, якщо залишаться не хоче піти за Божим світлом у ній, тобто душі, помре. Звільнення людини із печери гріха, тління й смерті відкрилося із воскресінням Христа, про що святитель говорить такими словами: «Ти моя слава Христе, а я слава Твоя – людина, котру Ти створив й поставив тут ангелом, щоб сповіщати безсмертне світло Твоє, котре Ти знову зробив безсмертним світлом. ... Для Тебе я живу, для Тебе я кажу, я Твоя одухотворена жертва, щоб принести Тобі свій гріх у жертві та знайти Твоє воскресіння» [79].

Отже, спасіння людини від смерті та її обоження можливе через втілення Спасителя Сина Божого, щоб людина могла воскреснути вона має пройти у цьому житті шлях Христа й умертвити в собі гріх. Для цього людина має всі засоби у Церкві через таїнства; метою таїнств є знищення в людині смертності та перетворення її на безсмертну істоту через богоподібну природу. Тому твори святителя на так передають його антропологічні погляди, як у них він оспівує та прославляє богоподібність людини, котра виявляється не у знищенні матеріальності її тіла, в одухотворенні благодаттю Божою психофізичного та соматичного складу людини.

Вершиною вчення каппадокійців про людину та мету її буття у світі є богословська спадщина святителя Григорія Нісського. Він врахував недоліки своїх попередників і пов'язав вчення про людину не тільки зі космологією, але із сотеріологією, еклезіологією, створивши цілісну концепцію християнської антропології, котру у подальшому будуть розвивати інші отці та вчителі Церкви.

Василій Великий не завершив «Шестоднев», Григорій Богослов спеціального твору не написав, обмежився деякими незначними творами, а перу Григорія Нісського належить твір «Про влаштування людини». В якому він завершує «Шестоднев» Василя Великого, продовжує тему складовості природи людини та викладає особливості походження людини до її народження, буття після смерті та стан дітей, котрі померли не охрещеними. Ці теми він викладає у творах «Про Шестоднев», «Про немовлят передчасно украдених смертю», «Про душу та воскресіння» «Бесіда про та найголовнішому, про який було сказано вище.

За вчення цих творів антропологію Григорія Нісського можна поділити на такі частини: 1) створення та призначення людини; 2) природа людини та її богоподібність; 3) поділ людини на чоловічий та жіночий рід; 4) гріхопадіння та його наслідки; 5) спасіння людини; 6) обоження людини; 7) життя по смерті та стан людей, котрі вчасно не освятилися благодаттю Божою. Враховуючи тему магістерської роботи антропологія Григорія Нісського буде розглядатися виключно у контексті смерті та воскресіння людини.

За твором «Про влаштування людини» святий пояснює, що Бог створив людину і покликав її «до пізнання Себе (тобто Бога), щоб людина була Його найбільшим помічником і розділила із Ним славу Його Божества» [84]. Через це людина створена Логосом Божим, твориться останньою, щоб інші творіння розуміли – людина поставлена царем у цьому світі: «Бог як Благо, не міг мати інших мотивів творіння. Після премудрого створення світу і виконавши всі свої творчі плани, увінчав Своє все творіння. Все багатство життя було вже готове й чекало ... Людина стала останньою у творіння не тому, що є недостойною, але тому, що із початком буття має стати царем буття» [84]. Такий творчий задум Бога у створенні людини, для Григорія пояснює мету існування людини на землі: бути на чолі творіння та привести це творіння до Бога. Людина має все творіння навчити покірності Богові та послуху Своему Творцеві – це перша ознака її богоподібності. Наступною ознакою богоподібності є любов, яку Бог дав їй, щоб навчала любові все живе на землі. Третьою ознакою богоподібності є розум, даний Богом для людини, керувати творінням. Тому людина обіймає як світ створений у своїй природі так і єство Божественної сутності, через свою душу та дух, тобто є світом у самому собі, маючи своє власне буття. Так само як і Бог людина є самобутньою та покликаною до того, щоб бути Богом у меншій мірі. В цьому на думку Григорія Нісського полягає створення людини за «образом Божим»: «Людина суттєво різниться від інших тварин. Він поза ними і вище їх. Бог творить людину не так, ніби наказує ангелу (його створити) і не так, щоб земля його породила із себе «автоматично», але творить його Своєю власною рукою» [84].

Пояснюючи висоту творіння людини, Григорій закликає усіх побачити висоту свого призначення, для цього Бог дав християнську віру: «Що є християнство? – Уподібнення Богу в міру людської природи. Якщо людина для того приходить у буття, щоб стати причасником божественних благ, то вона за необхідністю робить усе, щоб бути здатною прийняти ці блага» [84]. Така думка зустрічається у всіх його творах, він часто взагалі закликає до «пізнання самого себе», тільки через відчуття винятковості своєї природи можна побачити та зрозуміти висоту свого творіння та відчутти образ Божий у собі.

Отже, Григорій Нісський як і попередні каппадокійці вбачає образ Божий у безсмертній душі людини, але він деталізує можливості душі, вказуючи на те, що вона володіє всіма властивостями Божої природи: розумом, волею, любов'ю, а найголовніше самобутністю. Ці властивості роблять людину вищою за всі творіння за ангелів, які на відміну від людини мають тільки духовну природу та тварин, які мають матеріальне буття. Тому і тіло людини, до гріхопадіння володіло ознаками богоподібності та образу Божого, воно зберігає за собою ці функції у здатності людиною творити та продовжувати своє життя.

Проте святий вбачає у властивості людини до розмноження, через поділ її чоловічої та жіночої природи, передбачення Богом її гріхопадіння та майбутнє прославлення, через перемогу смерті у воскресінні тіла та єдності його з душею. «Бог передбачив у нас схильність до гіршого, – говорить святий Григорій, – і те, що ми втратили добровільно рівність з ангелами, людина наблизилася до спілкування із нижчим. Тому Бог зробив дещо в ній з нерозумного творіння, додавши до Свого образу. Бо у божественному і блаженному єстві немає розрізнення чоловічого та жіночого роду» [84].

Отже, Григорій Нісський у своїх антропологічних поглядах доводив, що у природі людини Бог заклав її майбутнє зцілення від гріха, відродження від смерті та воскресіння, тобто повернення до ще кращого життя, ніж були покликані перші люди. Господь відразу передбачив гріхопадіння людини, тому народження й смерть завершаться із всезагальним воскресінням, коли людська сутність буде відроджена до нового життя, а смерть та страждання припиняться. Відповідно у гріхопадінні людина зазнає смерті, а відчуття смертності пробуджує і неї прагнення до відновлення своєї природи та повернення до безсмертя та вічності.

2.3. Гріхопадіння – причина смерті людини та світу

Вихідною точкою розуміння антропологічних поглядів каппадокійців є пізнання Бога через богослів'я, а далі людина наближається до пізнання себе та своєї природи забрудненої гріхом. У творі «Спростування захисної промови злочестивого Євномія» Василій Великий доводить, що богослів'я є системою логічних роздумів, мислення й розуміння людиною Бога. Проте творіння не

може себе ототожнити з Творцем, людина здатна пізнати Бога у мірі своєї створеності, бо «наслідок не тотожний до своєї причини за субстанцією своєї природи» [64]. Коли людський розум починає розуміти, відбувається процес богопізнання, в якому ми здатні пізнати, що Бог існує, але не дати визначення Його сутності. Що у свою чергу приводить людину до розуміння своєї обмеженості, як у природному тілесно-духовному вимірі, так і у особистісному бутті.

Заважає людині на цьому шляху існування лукавого. Слово «сатана» означає «противник», бо він протистоїть добру. Хоча він не має над людиною ніякої влади, але людина добровільно піддалася його спокусі й сама повинна перемогти його. Василій Великий навіть вважає, що причиною гріха є не диявол, а людина, він лише використовує властивості людської природи, щоб їх спокусити.

Гріх – це вільний вибір людини, вибір неправильний, тому кожна людина є причиною власного зла, як пояснює святий Василій: «сама людина джерело зла, через це зло існує від добровільного падіння людини» [64]. Таким чином, походження зла у світі він пояснює через гріхопадіння прабатьків, коли вони, вчинивши гріх проти Бога стали ворогами для всього світу.

Зло – гріх, який людина чинить від мотивів особистої волі, через це вона хворіє, страждає й помирає. Смерть наслідок гріхопадіння прабатьків, бо вони відійшли, точніше віддалили себе від Бога – джерело життя безсмертного, тому людина від нетління перейшла у стан тління, тобто смерті.

Василій Великий характеризує гріх, як причину всіх страждань людини, особливо гріх, як він пояснює у творі «Бесіда в честь мучениці Іулітти» [6, с.618] призвів до смертності людини. Вчення про гріх та гріхопадіння Василя Великого повторює Григорій Богослов, смерть стала існувати та існує в результаті гріхопадіння. Гріх прабатьків призвів до втрати людиною цілісності її природи, людська сутність стала ворожою, тіло бажає противного душі, а душа прагне іншого ніж тіло. Людська особистість у такому стані розривається між тілесними та духовними побажаннями, не знаючи як правильно діяти людина починає грішити.

Це є наслідком гріха, бо до гріхопадіння Адам мав природу іншу, володів тілом, але іншим за природними властивостями, вона була подібна до ангельської, тому людина могла вільно спілкуватися із всіма живими істотами зокрема із ангелами. Як говорить святий Василій: «за своїм життям був схожий на Архангелів, та чув божественний голос» [21, с.215].

Адам перебував в єдності з Богом через любов, разом із тим його природа була єдиною. Він не відчував відмінностей між тілом та душею, а гріхопадіння роздвоїло його, тіло втратило зв'язок з душею, стала грубою за чуттєвістю та недосконалою за формою, душа залишилася самотньою. Василій Великий відокремлює на основі поділу природи на душі й тіло життя людини у цьому світі під впливом гріха: «Наше життя двояке, одне властиве плоті, скороминуче, а інше споріднене із душею, й не допускає її розділення» [21, с.215].

Але гріхопадіння змінило лише тілесну природу людини, душа залишилася незмінною, вона не втратила своєї розумової властивості закладеної Богом. І людина, хоч грішить, але завдяки душі володіє завжди розумом, який відрізняє її від природи тваринного світу й наближає завжди до Бога. Людина у цьому земному світі має зрозуміти через свою душу та її розумову властивість, що вона може звільнитися від гріха, бо як він пояснює: «Душі не можна існувати, не знаючи Творця, бо не знання Бога – смерть для душі» [14, с.347].

Далі він пояснює, що розум здатний спрямувати людину до виправлення, до боротьби з гріхом та спокусами, щоб людину змусити задуматися, що смерть протилежна її природі. Тому Василій Великий прагне довести, що Бог не є творцем смерті. Причиною смерті є гріх, точніше первородний гріх, який зробили прабатьки в Едемському саду.

В творі «Викриття Євномія», пояснюючи причину смерті, він коментує вірші першого розділу із Книги Буття, де говорить: «Бог не створив смерті, але смерть увійшла у світ через гріх Адама» [64]. У цьому творі, цитуючи різні частини книг Священного Писання святий Василій поширення смерті серед людей пояснює причиною наявності гріха у цьому світі. Зокрема він вважає смерть плодом гріха Адама, котрий передається на всі людські покоління: «Гріх, від якого народилася смерть, – це падіння Адама в раю заради насолоди

своєї. Бог, давши людині заповідь не їсти від забороненого плоду, в той же час сповістив його: В день, в який ти скуштуєш від нього, смертю помреш (Бут. 2: 17). І дійсно, після цього гріха смерть увійшла в людське єство; спочатку смерть духовна, яка складається в відлучення людини від Бога, а потім смерть тілесна – розлучення душі з тілом свого часу. У день гріхопадіння Адам помер духовно, а пізніше помер і тілесно» [64].

У творі «Бесіда 9 Проте, що Бог не винний у злі» Василій Великий причину гріхопадіння перекладає на диявола, котрий спокусив людину до гріха, щоб показати Богові, що його найкраще творіння є не таким досконалим. Відповідно святитель вказує, що смерть як результат гріхопадіння Адама є відходом людини від Бога. Чим більше людина творить гріх, тим більше розмежування її з Богом, тим сильніше вона наближається до смерті. Творячи гріх людина, таким чином, віддаляється від життя з Богом, умертвляє себе й помирає.

Перший хто відійшов від Бога був диявол. Він перший грішив й зазнав смерті, тому через це спокушає людину до гріха, щоб вона за допомогою гріха себе знищила. «Гріх першим зазнав сатана, він перший помер для Бога, щоб не спокушати інших істот, був скинутий з неба Богом за непослух ... він спокушає людину через гріх, щоб зробити її смертною. Диявол помер і передав мертвість і людині, тому що останній послухав його ради згрішив не скорився Богу і втратив Його благодать та став смертним» – пояснює Василій Великий [8, с.647].

Отже, за вченням святого Василя Великого через гріх людина відійшла від Бога та стала смертною, тому смерть є наслідком гріха та гріховності людини, котра призвела до її смерті через порушення заповіді Божої в райському саду. Святитель чітко доводить у своїх творах, що «корінь гріха є смерть» [15, с.380].

Схожий погляд на гріх та гріхопадіння дотримується святитель Григорій Богослов. Гріхопадіння, на його думку, змінило історію людства, воно відвернуло людство від обоження, під яким він розуміє прославлення людиною Бога та участь людини у славі Божій.

Але гріх не з'явився сам по собі, причиною гріха є диявол чи сатана. Він був одним із найкращих ангелів Божих, будучи наближеним до Бога та приймаючи участь в Його славі, він був названий «світлоносним». Коли Бог створив людину, він побачив, що нове творіння краще за нього й може бути більш прославленим ніж він. Через це він повстав проти Бога та перетворився на диявола, спокусивши за собою інших ангелів, які стали демонами. Вони є причиною гріха у світі, про що святий описує у своїх поетичних творах, де вказує, що причиною гріхопадіння денниці була заздрість до людини та гордість бути Богом. Диявол позаздрив людині, але заздрість викликала в нього почуття гордості, щоб стати кращим та більшим за Бога.

Господь зупинив диявола, проте не знищив його, Бог не може знищити своє творіння. Але своїм існуванням диявол не заважає Богові, він тільки спокушає його творіння, боротьба створіння, людини проти диявола перетворює її на ще більш досконалішу істоту. Тому Бог попустив дияволу бути серед людей, щоб люди навчилися перемагати його і через боротьбу з ним очищалися. Зі свого боку Бог піклується про те, щоб дії диявола, спрямовані на зло, були перетворені в добро. Диявол не самостійний у своїй активності, він змушений звертатися до Бога за дозволом, що помітно, як вказує Григорій Богослов, із книги Іова: «він і серед ангелів стоїть, вимагаючи Іова» [76]. Історія з Іовом показує, що диявол може діяти тільки в тих межах, які дозволені йому Богом.

Відповідно людина грішить не через диявола, а через недосконалість та слабкість своєї природи. Навіть якщо диявол спокушає її, робить злом, то зла не існує, воно наслідок страждання від гріха. Викладаючи вчення про гріх та гріхопадіння, Григорій Богослов пов'язує його із перебуванням людини в райському саду, котрий був символом життя в Царстві Небесному.

На його думку, рай – це «небесне життя», райські дерева – «божественні помисли», древо пізнання добра і зла – «споглядання, до якого безпечно можуть приступати тільки досконалі вірою». У райському стані людина була «чистою та вільною від гріха, чужа до всякої брехні ... нагою у простоті

блаженного життя», тому думала та робила добре, бо не мала потреби ні в чому, хоча «за своїм власним вибором могла схилитися до добра чи зла» [76].

Щоб перевірити людину у доскнальності в її блаженне життя втрутився диявол, і не змушував грішити а тільки спокушав людину. Диявол через заздрощі до людини обдурив її «надією на божественність», і «людина забула дану Богом заповідь, була переможена гірким споживанням і через гріх стала вигнанцем, це відокремило її в один час і від дерева життя із раю і від Бога» [76].

Наслідком гріхопадіння стала зміна зовнішності людини, її тілесна природа набула «шкіряних риз», тобто тіло стало грубим, чуттєвим, слабким, хворіло та страждало після цього, але найбільшим його недоліком стала його смертність. Святитель Григорій Богослов смерть вважає здатністю плоті, а не тіла, бо тіло – це стан свободи людини від гріха та пороків, тому у Христа є тіло. В грішної та порочної людини плоть, тіло набуде людина тільки після всезагального воскресіння мертвих, коли Бог воскресить всіх у славі Божій.

Якщо тіло, створене Богом, було прекрасним і знаходилося в гармонійному співіснуванні з душею, то груба плоть занепалої людини знаходиться в постійному протиборстві з душею і розумом. В результаті гріхопадіння була порушена гармонія між духовним і тілесним началами в людині: хоча тіло і залишається «родичем і слугою» душі, воно тим не менш нерідко оголошує війну душі [76].

Після гріхопадіння в життя людини увійшли хвороби і смерть, що Григорій Богослов, повторюючи Василя Великого, розглядає як прояв людинолюбства Божого, оскільки смерть стає «припиненням гріха, щоб зло не стало безсмертним» [76]. Через гріхопадіння зло увійшло до життя світу, людина втратила спілкування з Богом, а через свою недосконалість природа та тварини перестали їй коритися, вона почала із ними воювати за життя. Однак головна проблема полягає не в цьому, а втрата людиною свободи, бо через гріх вона стала замкненою у плоті, котра постійно тягне її до гріха, від якого вона помирає. Все життя людина повинна боротися з пристрастями і пороками, щоб зупинити наближення смерті свого тіла [76].

Отже, за вченням святителя Григорія Богослова, причиною смерті є втрата людиною свободи через гріхопадіння. Відповідно гріх є обмеженням свободи людини, а коли людина не здатна реалізувати богоподібний потенціал своєї природи вона зазнає смерті. У творі «Перше викриття царя Юліана» святитель пояснює, що гріх є неправильним проявом свободи людини, через це людина стала злою істотою, а зло її знищує через її власну порочну волю: «Смерть виникла через людину, тобто через злочин Адама, так само інші покарання» [69]. Таким чином, святитель доводить, що гріх є справою людини, тому причиною смерті є гріх, який увійшов до життя людини та світу й мучить людину, знищуючи її.

Святитель описує гріх в образі потворної тварини, що діє через спокусу, але поступово пожирає всю людську природу. Людина котра чинить гріх і себе не виправляє, завжди перебуває у злі, ненависті; чим більше грішить тим сильнішою є зло в ній. Як приклад він наводить гріхопадіння Єви, котра через спокусу диявола «побачила, віддалася пристрасті, з'їла, померла, привернула чоловіка, вчинила його спільником гріха та падіння. Адам вчинивши гріх своєї жінки став ворогом Богові».

Вчинивши гріх, Адам помер не відразу, його людська природа була не знищеною. На початку він зазнав духовної смерті, а згодом і тілесної, але не помер повністю, зникнувши з буття. Гріх відокремлює людину від Бога, проте він не знищує її, як пояснює Григорій Богослов: «Ми не говоримо, що він загинув цілком, зник і помер; він помер для Бога, а живе власною природою» [69]. Через це Бог одягнув Адама у «шкіряні ризи» (Бут. 3: 21), на його думку, це ознака тлінності й смертності матеріальної природи людини після гріхопадіння.

Отже, святитель доводить у своїх різних творах, що причиною смерті є гріх, скоєний в райському саду прабатьками за своїм вільним вибором. Але гріх не може знищити створене Богом творіння, тому гріх руйнує людську природу поступово, через хвороби, страждання та смертну тлінність. Це для того, щоб людина могла усвідомити неправильність свого вчинку, покаятися й

повернутися до спілкування з Богом у свій повноті своєї природи, викоринивши з допомогою благодаті Божої смерті та тління.

Серед усіх отців-каппадокійців повну картину гріхопадіння людини та наслідків гріха для людства та всього творіння відтворив святий Григорій Нісський. В розв'язанні цього питання він звертає увагу на плоди дерева пізнання добра і зла, в якому приховується зло під виглядом солодкого плоду. Таким самим є гріх, маючи в собі приховану загибель, здається жаданим на перший погляд. Тому цей плід був красивий, на перший здавалося що він добрий, але смак його став отруйним для людини.

Звідси ясно, що справжнє добро за своєю природою просте, доступне, не приховане, не подвійне та не поєднується із протилежним. Зло, навпаки, різноманітне, приховане, виявляється у середині іншим чим є на зовні та перевіряється потім на власному досвіді. Саме цим змії, вказує святий Григорій, спокусити людину, розповідав про приємність плоду, вказував, що це оманливе зло, насправді це добро, що приховане під небезпекою зла. Як говорить святий Григорій: «Зачарована людина скуштувала, і ця їжа стала для людей матір'ю смерті» [84]. Відразу після гріхопадіння прабатьків змінився стан людини. До цього злочину людина мала подобу ангельського життя, тобто була «рівною ангелам за благістю своєю, подібною та несхожою до них, піднесеною вище їх існування та призначення» [84].

Спочатку людина за своєю природою була благою і перебувала у доброму стані: «Оскільки вона є Боже творіння і Бог привів її до буття у благості, тому не можна думати, що той, причиною створення якого була доброта, Самим Творцем був поміщений в злий стан» [84]. До гріхопадіння природа людини була тонкою, не мала у собі чуттєвої грубості та і смертності. Такі тіла він називає «вічним і світлим одягом» або «божественними ризами», в які були одягнені люди до гріхопадіння, коли вони згрішили, вони позбулися їх і побачили себе оголеними.

Іншим наслідком гріхопадіння стала смертність людей, розмірковуючи про древо пізнання добра і зла, Григорій Нісський пояснює: «Самий центр насадження Божого є життя, а смерть, ніде не маючи власного місця, не

насаджена сама по собі і не вкорінена, а насаджується лише позбавленням життя, коли в живих припиняється приналежність до добра укоріненого Богом. Оскільки ж в центрі Божого сад знаходиться життя, а через відпадання від неї виникає смерть, то плід його є плодом гріха ... ім'я цього згубного плоду – смертоносний гріх» [84].

Гріхопадіння святий Григорій Нісський розуміє багатозначно: як «відпадання» і «відступ» людини від Бога і справжніх, божественних благ [84]; як «злочин» і «непослух» заповіді Божої, чим є гріх за своєю природою [85]. Сам факт гріхопадіння він пояснює тим, що людина, хоча і була створена за образом і подобою Божою і володів повнотою божественних благ, та на відміну від Бога був мінливою за своїм волевиявленням, тому могла змінюватися як у бік добра, так і в бік йому протилежному. Диявол у своїй спокусі людини звертався до її розуму, котрий «обманувшись в побажанні справжнього добра, ухилився до того, що не існує, переконаний обманом радника і винахідника пороку, нібито добре те, що протилежно доброму, бо обман не подіяв би, якби на гачку пороку не був зразок наживки начеплений привидом хорошого природою» [85].

За Григорієм Нісським винуватцем гріха та зла, як наслідків гріхопадіння для людини був не Бог, який влаштував людську природу вільною і незалежною, а людська «нерозсудливість, яка обрала найгірший замість кращого» [84]. Далі, він пояснює, людина «добровільно піддалася цій біді, по сластолюбству підпорядкувавши себе ворогові життя», оскільки диявол прикрасив «худий плід гріха» зовнішньою красою і чуттєвою насолодою, яка насправді виявилася для людини «згубною отрутою» [84].

Отже, чуттєва насолода, що з'явилася тоді в результаті обману, поклала початок відпадання людини від Бога і духовних благ до чуттєвих страждань. В результаті гріхопадіння в людині її богоподібна природа була принижена, безсмертя вражене смертю. Оскільки людина втратила доступ спілкування з Богом та перестала бути учасником причастя його благодаті. Разом із цим людина втратила своє царське достоїнство у світі серед іншого творіння. Стан перебування людини у гріхові він описує такими визначеннями: «затмарення»,

«осквернення образу Божого брудом гріха», «іржею пороку»; підпорядкування розуму плоті через що відбувається звідси схильність до тілесних насолод і пороків, що є «смертною хворобою гріха», або «хворобою природи»; «полон» або «рабство», людини дияволу, гріху і смерті; виникнення грубої тілесності і пов'язана з цим актуалізація тваринного способу існування і розмноження людини призвело до найгіршого – втрати вічного життя, появою різних страждань, хвороб і смерті.

Через це смерть людини наступила природно, як результат його відпадання від Бога і божественних благ, в числі яких першим було вічне божественне життя. І в той же час смерть стала справедливістю, як покарання за злочин заповіді Божої, в цілому це розглядалося Григорієм Нісським як благодіяння Боже людині, оскільки цим розмежовується гріх від природи людини, щоб він не став вічним. За допомогою смерті відбувається розкладання речовинності тіла, щоб душа звільнилася від пороків й пам'ятала про свою першостворену чистоту та надіялася, що в майбутньому воскресінні все відновиться в первісній красі. Саме на смертність вказують шкіряні ризи, якими Бог наділив людей після гріхопадіння. Під «шкіряними ризами» він розуміє те саме що і Григорій Богослов, але уточнює, що ознаки смертності людини, котрі виражаються в народженні, годуванні, харчуванні, випорожненні, зростанні, зрілості, старості, хворобливості та смерті. Шкіряні ризи – це плоть людини, а не тіло створене Богом, що було духоносним та благим.

Наслідки гріхопадіння, таким чином, поширилися на всіх людей без винятку. Оскільки всі люди – це одна людина, одна природа, створена за образом і подобою Божою, то разом з прабатьками всі були вигнані з раю. Адам, за словами Григорія Нісського живе у всіх нас, і тому все, що сталося з ним, відбулося і з усіма людьми: «Оскільки перша людина через гріх була перетворена на землю і через це стала тлінням, згідно його і всі ті, хто народилися від нього, стали тлінними і смертними» [84].

Гріх Адама став загальним гріхом людської природи, бо за святителем Григорієм кожна людина, «оскільки вона є людина і причетна природі Адама,

то причетна і його відпадінню» [84]. Як було сказано попередньо, гріх він розуміє як отруту людської природи, від чого походять пристрасті, котрі стали властиві людині через її гріховну плоть та « зрослися з людською душею». Від цього в людську природу увійшла смерть: «Як тільки один раз смерть домішалася до природи, разом з нею за народженням та спадкоємністю тіла та душі увійшла смертність, звідки нам передається мертво життя, оскільки саме наше життя деяким чином вмирає» [85].

Спосіб передачі гріховності як «хвороби природи» впливає на смертність від батьків до дітей, що Григорій Нісський вбачає у спадковості плотського народження. Крім того, оскільки, на його думку, джерелом гріха спочатку стала пристрасть до чуттєвої насолоди, то передача гріховності тісно пов'язана з тваринним способом зачаття людини, що відбувається «в беззаконні», оскільки супроводжується «пристрастю насолоди», тобто задоволенням плоті [84]. Через це кожне покоління людей, що народжене у гріхові помирає, бо зачате у пристрасті. Єдиним хто unikнув цієї спадковості є Господь Ісус Христос. Вчення Григорія Нісського про первісний стан людини до гріхопадіння та можливістю її смертності тісно пов'язане з його есхатологією, котра розглядається як повернення людини в первісний стан.

Таким чином, у вченні про розуміння гріха та гріхопадіння отці-каппадокійці у всьому наслідують книги Священного Писання. Їм є чужою думка західних християнських письменників, наприклад блаженного Августина Іпонського, що смерть – це покарання Бога людині за гріх, оскільки все людство продовжує грішити, то і покарання має свою силу дії. Протилежністю є отці-каппадокійці, існування смерті пояснюють як намір Бога зупинити гріх та не зробити його безсмертним у людській природі. Отже, наслідком гріха, за вченням каппадокійського богослів'я, є смерть, тому причиною смерті є не Бог, а людина, доки люди не подолають гріх будуть помирати.

РОЗДІЛ 3. ЯВИЩЕ СМЕРТІ ТА ЙОГО ПОДОЛАННЯ ЗА ВЧЕННЯМ ОТЦІВ КАППАДОКІЙЦІВ

3.1. Вчення про смерть каппадокійців

Як було доведено у попередньому підрозділі причиною смерті людини є не Бог, оскільки Творець життя не міг допустити, щоб Його творіння помирало, а гріх людини, котрий вона зробила в райському саду, порушивши заповідь Божу, через свій вільний вибір. У своїх антропологічних поглядах каппадокійські святителі стверджують, що смерть існує та існуватиме до того часу, доки гріх чинитиме людина.

Василій Великий перший з отців Церкви пояснив феномен смерті у житті людини, давши цьому явищу богословське обґрунтування. Згідно його погляду, Бог попустив смерть, щоб людина не залишилася навіки живим мерцем. За літургійним передання Церкви вважається, що він є автором чи редактором молитви на відпущення померлого, котру читає священник над померлим для прощення гріхів. Мета цієї молитви звільнити людину від гріхів, щоб її душа звільнена від тіла по смерті могла спокутувати життя у тілі чекаючи свого воскресіння [44, с.113].

У дев'ятій гомілії або бесіді «Про те, що Бог невинен у злі» він обґрунтовує, що смерть – це покарання від Бога, проте вона не є злом. Розмірковуючи над цитатами із Псалмів, святитель пояснює, що Бог не винен у злі, разом із тим Йому не потрібно приписувати звинувачення у смерті. Якщо ми вважаємо Бога винуватцем хвороб, знищенням міст, затопленням кораблів, війн, епідемій, тоді ми заперечуємо істину християнства, що Бог є Любов, Милосердя й Безмірна Благість. Ми знаходимося у владі волі Божої як Його творіння, Бог хоче нас спасти від смерті, але робить це через нас самих, щоб ми пізнали у терпінні й стражданні Його рятівну дію благодаті Божої. смерті й страждання існують через людину. Бог допускає існування смерті з метою зменшити та зупинити людські страждання, пояснюючи це Василій Великий говорить: «хоча смерть від Бога, але без сумніву смерть не зло, як можна назвати смерть грішника злом, для нього цей перехід звідси є початком мук в

пеклі. Але не Бог причина зла в пеклі, а ми самі, бо початок й корінь гріха залежить у нас від нашої свободи» [8, с.646].

Василій Великий ототожнює гріх і зло, проте розрізняє їх різні стадії існування, гріх й зло у свободі кожної людини, та гріх й зло у житті цілого світу. Гріх він пояснює як вчинок виявлення свободи людини проти добра, зло в нього є наслідком гріха. Перераховуючи ступені зла у світі, він називає найвищим злом ті вчинки людини, що ведуть до її знищення – це хвороби чи різні стани руйнування природи людини, котрі ведуть до її смерті. За поясненням смерть можна визначити так: «Смерть посилається тим, які досягнули межі життя, котрій початок закладений в праведному суді Божому, де передбаченого корисне для кожного з нас» [8, с.646].

Смерть людей через голод, різні природні катастрофи та стихійні лиха, котрі люди вважають злом є наслідком загального гріхопадіння всіх цілих народів, що населяли держави, міста чи були в окремих місцях. Їх знищенням Бог показує шлях до спасіння тим, щоб здатні покаятися та виправити своє життя. Так Він лікує людство від гріха, щоб не було «його безмірності, а звільнити Бога від усякого звинувачення» [8, с.647].

За цитатами Священного Писання Василій Великий (Іс. 45: 7, Мих. 1: 12, Ам. 3: 6, Втор. 32: 39) доводить, що Бог створивши людину не міг створити засоби до її знищення, тобто зло й смерть не є творінням Божим. Бог попускає існування зла до певної міри, але воно обов'язково втрачає свою дію через смерть, чим Бог зупиняє гріх у світі. Наприклад, як це видно із історії знищення міст Содому та Гоморри, Єрусалиму римлянами, чим Бог показує, що Він «посилає покарання на достойних покарання ... іноді справедливість вимагає, щоб зло породжене було послано на тих, які його породили» [8, С.647-648].

Смерть як і зло та гріх існують тільки у світі, де живуть люди, котрі є нащадками Адама та Єви, через них ці явища увійшли до природи життя людей. Вони за Василієм Великим є законом справедливості, бо людина відступивши від Бога стала смертною, гріх й зло увійшло до світу та продовжує в ньому перебувати через гріховне життя людей. «Коли людина перебувала з Богом, – пояснює Василій, – вона була в єдності з Ним через любов.

Відійшовши від Нього стала страждати різними й чисельними недугами» [8, с.649].

Відхід людини від Бога призвів до появи смерті людини, «бо від Бога – життя, а позбавлення життя – смерть. Тому Адам сам собі приготував смерть через віддалення від Бога, все відбулося за написаним: «Бо всі ті, що віддалили себе від Тебе, загинуть» (Пс. 72: 27) [8, с.649].

Однак смертю, як пояснює святитель, Бог зупиняє владу диявола над людиною. Диявола святий називає спокусником, убивцею людського роду, він робить все, щоб зробити людиною рабською для нього істотою та знищити справжнє відчуття в неї свободи. Свобода – це перша ознака богоподібності людини й щоб привести людину до спасіння, вивести її з влади диявола необхідно було його обманути через боговтілення, олюднення Бога. Диявол спокушав Спасителя як людину, але він точно не знав, що Він є Бог, і коли Христос помер тілом, то відразу Він воскрес, бо гріха не було у ньому. Кожен, хто є з Христом воскресне, смерть не зможе для нього бути кінцем життя, бо Господь знищив смерть. Смерть буде існувати до часу існування серед людського світу гріха, коли гріх буде ліквідований смерть припиниться й влада диявола над людиною теж.

У земному житті тільки праведні можуть подолати смерть, якщо вони переможуть гріх перейдуть із душевного життя до духовного. Як приклад святий вказує на нетлінність тіла мучениці Іуліти, вона хоч померла, проте смерть не зруйнувала її тіло, подібно до того як було з Ісусом Христом. За поясненням святого мучениця Іуліта вже удостоїлася воскреснути із мертвих, її тіло для християн є прикладом для наслідування [6, с.621].

Перемогти смерть людина здатна через таїнства Церкви, серед яких найголовнішим є таїнства Причастя, тому святий радив християнами причащатися кожного дня. Причастя – це «їжа вічного життя», коли постійно причащатися людина наповнюється благодаттю Божою, котра оживляє її до безсмертного життя.

Іншому творі він пояснює наступне: «Бог не створив смерті і не радіє з загибелі живучих, бо Він створив все для буття, і все в світі спасительне, і

немає згубної отрути, немає і царства пекла на землі. Праведність безсмертна, тому неможливо, щоб зло мало своїм початком Бога, бо Бог благий. Тому Він, створивши людину, створив її не для того, щоб вона померла. Природно, як видно з передання, він не створив його ні смертним, ні безсмертним, але має можливість стати або смертним, або безсмертним» [64].

Таким чином, за святителем Василієм Великим відчуття людиною смерті повинне викликати у неї бажання звільнитися від цього. У природі людини закладене розуміння, що смерть є негативною, невластивою людині, людина народжується смертною, піддається тлінню, але до цього не покликана. Людина, споглядає смерть протягом усього свого життя, бо хвороби та тлінність тіла нагадують, що ми є смертними постійно. Призначення Церкви захистити людину від смерті та всього що веде до смертності людської природи [64].

Розмірковуючи над проблемою смерті Василій Великий дотримується думки, що життя людини залежить від способу життя у Церкві. Через це древні мученики не боялися смерті, вони її не відчували, бо за допомогою благодаті Божої перемогли смерть й стали нетлінними. І віра є спасіння людини від смерті, відсутність у людини віри приводить до її смерті (духовної), щоб цього не відбулося Бог відкрив людині Слово Боже. У Василія Великого смерть духовна означає нездатність людини правильно пізнати Бога, тому люди, котрі є якими ідолопоклонниками загинуть через своє неправильне життя. Вони перебувають в омані гріха, котрий приведе їх до загибелі через тілесне страждання. Через це він не знищив її після гріхопадіння, щоб, таким чином, зупинити диявола та не перетворити гріх на безсмертя у людській природі. Тому для праведника смерть є початком нового життя, переходом до стану істинного життя з Богом, що він стверджує у своїй п'ятій бесіді «На пам'ять про мученицю Іуліту та «Про подяку»: «райська насолода, слава Царства, ангельські почесті, пізнання Бога, що для достойних буде найвищим благом, яке бажає кожна розумна природа, такого б нам удостоїтися, очистивши себе від плотських пристрастей» [6, с.620].

Для грішника після смерті настає час покарання, Василій Великий місце перебування грішників визначає поняттям «Пекло», не ототожнюючи його з терміном «пекло». Пекло – це місце чи стан після смерті він не уточнює, але цитатами із Священного Писання доводить, що в пеклі перебувають грішники до часу загального воскресіння.

Пояснюючи смерть, святий Василій розрізняє смерть двох видів: тілесна й духовна смерть. Тілесна смерть – це наслідок гріхопадіння, а духовна смерть є нездатність людини визнати себе грішною, про що він говорить так: «Сум огортає мене за грішників, що відкинули закон Твій» (Пс. 118: 53). Проливай сльози за гріх – це душевний недуг, це смерть душі безсмертної...» [6, с.622].

У вченні святого Василя Великого про смерть виділяється головна богословська істина християнської віри, що у людині є нерозривним зв'язок між душею та тілом. Коли цей зв'язок руйнується смертю, відбувається зміна життя людини, стану і можливості її природи, що святий називає «таїнством смерті», бо «душа тремтить та боїться». Сметь протилежна людській природі, вона як він стверджує настає через розлучення душі з тілом, що відбувається з волі Божої, хоча не «Бог – винуватець смерті, але Він попустив їй увійти в життя людини, тому що ніщо в світі не відбувається без Його волі» [64].

У творі «Бесіда 26 Утіха хворому» Василій Великий пояснює як людина переживає страх смерті у своєму житті. Зокрема він говорить, що страх смерті полягає у тому, що людина усвідомлює своє життя та як вона його прожила, чим більше наближається час смерті тим сильнішою є жаль за життям або смуток з приводу марно прожитих років. У такому стані людина переглядає все своє життя, бо найперше знає, що смерть їй не властива, через це не хоче помирати, по-друге, якщо до цього вона думала що все сильна, то «під час виходу (смерті) побачить свою неміч та бідність» [12, с.742].

Людина переживає прихід смерті тому, що не знає яким буде її життя після цього. Незалежно від життя прожитого на цьому світі смерть не неминуча для всіх, як говорить святий Василій Великий: «після багатьох трудів і догоджання, удостоєний він почесей, зведений на висоту чинів, керує народами, наказує

військам, називається, як перший сановник в державі, зібрав до купи багатства; але з працями йшов разом і час, з чинами прийшла і старість, і перш, ніж насолодився багатством, відходить стомлений життям, і в самій пристані терпить аварію корабля. Бо слідом за суетними надіями йде смерть, насміхається смертним. Таке життя людське...» [12, с.743].

Перед завершенням свого життя людина відчуває страх смерті, бо вона не знає, що для неї починається нове життя. Вона після смерті тіла відчуває безсмертя своєї душі, тому згідно Василя Великого, час смерті – це нове народження. Для людини праведної це час піднесення зі темного життя до світлого, таким людям святитель дає пораду радіти, бо через «смерть вони приходять до відчуття благ, на які надіялися» [12, с.744].

Але святий радить кожній людині перед смертю бути дуже уважними, оскільки невідомо, що чекає на кожного. І коли ще смерть не настала, проте вже близько у цей момент можуть людині являтися ангели від Бога чи демони, котрі будуть спокушати до гріха помислами. Це відбувається тому, що в такий момент людина перебуває на межі двох світів. Їй можуть являтися святі, може бачити Божественне Світло, але також і демонів, які будуть намагатися його налякати і оволодіти душею.

Людинолюбство Боже полягає в тому, що праведники бачать святих, щоб, як каже святитель Григорій Богослов, не страшитися приходу смерті. Вони бачать тих, із ким вони будуть перебувати, і, таким чином, «без болю і страху звільняються від уз плоті» [70]. І тут виявляється те, про що говорилося вище – страждання від розлучення душі з тілом. Від цього виникають страхи і трепет, тобто боязнь смерті, як невідомого життя.

Григорій Богослов у сьомому слові, сказаному на похованні брата Кесарії, пояснює, що таїнство смерті страшне, тому що руйнується єдність між людьми, котрі переживають втрату люблячих та дорогих людей. Проте святитель радить за померлих молитися, вони хоч і мертві, але є з нами через молитву. Молитва, як спілкування з Богом допоможе їм скоріше зустрітися, адже християни коли помирають завжди бачать Бога із яким з'єднувалися протягом свого життя. Наприклад він указує на смерть деякої подвижниці Тарсили, котра в

присутності багатьох при своїй смерті говорила, що бачить Господа Ісуса Христа, котрий йшов до неї. Тоді вона голосно і наполегливо повторювала всім присутнім: «Відпустіть, відпустіть, Ісус йде». Під час цього видіння душа її вийшла з тіла. Далі святий розповідає, що деяка жінка перед смертю бачила, що до неї йде Богородиця.

Отже, праведники перед смертю бачать видіння від Бога, котрі забирають їх до себе. Інша ситуація у грішників, вони, навпаки, бачать різні жахіття та демонічні видіння, де їх забирають із собою слуги диявола.

Святий Григорій Богослов у іншому надгробному слові, розповідає про людину, котра, очікуючи смерті, в присутності ченців, які зібралися та молитися, бачила дракона, який прийшов для того, щоб поглинути її, але через присутність ченців та їх моління він не зміг цього зробити. Дракон пашею схопив тільки голову покійного, тоді хворий звернувся за допомогою до ченців, які порадили йому зробити хресне знамення. Хворий сказав, що хоче це зробити, але не може, тоді вони почали молитися, а хвора людина невдовзі сказала: «Віддайте подяку Богові, бо ось, той дракон, який прийшов на мою поживу, за вашими молитвами не зміг залишитися тут і пішов» [70].

Основою вчення для отців-каппадокійців про смерть є притча Господа про багача та лазаря (Лук. 12: 19-31). У своїх поясненнях про смерть вони на неї завжди посилаються, через це святителі Василій Великий, Григорій Богослов та Григорій Ніський визначають смерть як таїнство, не в прямому значенні. Під цим таїнством вони розуміють саме явища роз'єднання душі з тілом, якщо причиною смерті вони називають гріх, то явище смерті пояснюють виключно в контексті цієї притчі. Тобто, людина помре, та після смерті отримує нагороду за своє життя у тілі. Тому зміст притчі буде детально розглядатися далі в аспекті посмертної долі праведників та грішників через їх стан душі.

Таким чином, як пояснюють каппадокійці смерть, роз'єднання душі з тілом, особливо під час смерті душ святих, це супроводжується багатьма знаменнями. Святі у цей час, коли їх душа покидає тіло чують славослів'я на небесах. Це буває для того, щоб при розлученні з тілом «вони не відчували страждання» – як говорить Григорій Ніський [83].

Далі святий говорить: якщо людина помирає не розкаяною, то до неї «приходять зібрання демонів, які забирають душу та тримають її у своєму місці» [83]. З праведниками все відбувається навпаки, до них приходять ангели або святі, навіть Христос та Богородиця, так відбувається тому, що на праведників чекає інше місце – «чисте біля Самого Господа» [83]. Коли людина не отримала перед смертю благодаті Святого Духа, тобто не була відспівана у Церкві та не отримала відпущення гріхів, тоді «при виході з тіла нею володіють демони й не дозволяють піднятися на небеса» [83]. Відповідно, хто отримав печать Святого Духа є християнами, їм не потрібно боятися смерті, адже для праведників смерть завершиться блаженством, як говорить притча про багача та Лазаря. Зміст цієї притчі увійшов до заупокійного богослужіння Церкви, як вчення святих отців-каппадокійців до есхатології православного богослів'я.

Погляди каппадокійців на смерть дуже сильно відрізняються від західного богослів'я, особливо це помітно у богослів'ї блаженного Августина, котрий був переконаний, що кожна людина помирає за гріхи, котрі наслідують від гріхопадіння Адама. За вченням каппадокійських святих, людина помирає не через власний гріх, у якому вона може покаятися за життя, бо гріх не успадковується, а за наслідки Адамового гріхопадіння, якими є тління і смерть. Оскільки через гріх Адама людська природа стала хворою та слабкою, кожна людина, що є невіддільною частиною цієї природи, не уникає успадкування цих наслідків.

Гріх, як доводять каппадокійці, пов'язаний з тлінням та смертю, тому смерть є не тільки результатом гріха, але і його причиною. Людина успадковує від своїх батьків тління та смертність, оскільки її природа вже народжується смертною, то вона містить різні пристрасті, котрі розвиваються із потребами тілесного життя [51, с.157].

Августин, що зробив сильний вплив на західне схоластичне богослов'я і на вчення про успадкування смерті, доводить, що ми успадковуємо гріховну пристрасть Адама, тоді як стверджують отців-каппадокійці, котрі вплинули на формування православного богослів'я, людина успадковує наслідки гріхопадіння Адама, тобто первородний гріх. Гріх особистий кожен робить у

мірі своєї власної вільної волі, а тління і смертність, які передаються за допомогою плотського народження. Згідно святителя Григорія Нісського від успадкування біологічної природи Адама до людської природи увійшло тління, тому він говорить наступне з цього приводу: «Вони, ставши тлінними, і дітей народили таких самих як самі» [82]. В іншій частині свого твору «Велике огласительне слово» у Розділі 8 «Значення хвороб та смерті» він пояснює це детально: «Оскільки він, пав у це (смерть), створив дітей, то ми, народжені від нього як від тлінного, стали тлінними». Далі у розділі зауважує, що хрещенні немовлята, «незважаючи на те, що не мають гріхів, бо приклалися освячення, правди, стали усиновленими спадщині, щоб були вони братами Христовими і Його членами, щоб стали житлом Духа, та воскресли із смерті у день Господнього голосу, коли на суд усіх покличе Всемогутній Бог» [82].

У «Великому огласительному слові» святитель Григорій Нісський викладає систему християнської віри, де пояснює, що втілення в людській природі Сина Божого було необхідним для знищення смерті, очищення людини від гріха та спокусу, й перемогою над дияволом. Христос сприйняв тлінне і схильне до страждань тіло для того, щоб перемогти смерть. Своім розп'яттям і воскресінням Він перемиг смерть і дав людині можливість, з'єднавшись з Ним, самому перемогти смерть у своєму особистому житті. На це спрямовані всі таїнства Церкви, вони не звільняють людину від особистої психологічної провини, не умилюють Бога за гріх Адама, але перемагають смерть. За допомогою святого хрещення ми стаємо членами воскреслого Тіла Христового, а за допомогою божественного причастя Тіла і Крові Христової приймаємо ліки безсмертя. Де душа з'єднується з Богом, а й тіло отримує почуття внутрішньої душевної зміни і перетворення, тобто стає безсмертним і нетлінним, що видно на прикладах мощей святих [82].

Той факт, що після хрещення і причастя людина залишається смертною, святитель Григорій Нісський пояснює на прикладі земного життя Господа Ісуса Христа. У безгрішному народженні Христа тлінність тіла залишилася навмисною, щоб за допомогою спасительних страждань смерть могла бути переможеною воскресінням Його безгрішної природи. Так і в хрещеній людині

залишається після хрещення тлінність тілесної природи, не як покарання за гріх, але як засіб для перемоги над гріхом та звільненням від смерті. У таїнстві хрещення людині дається можливість завдяки вільному вибору протидіяти гріху, нерозривно пов'язаного з тлінністю і смертністю тіла, щоб спасіння людини Богом від смерті було не примусовим, а як доводить святий, співдією Бога та людини, котра наділена вибором між добром і злом, між смертю та безсмертям. Плід, як стверджує Григорій Нісський, добра і зла, збережений Богом у цьому світ через її вільну волю до вибору [82].

Отже, за богослів'ям святих отців-каппадокійців, смерть увійшла у до життя світу та людини через саму людину. Причиною її появи став злочин прабатьків у порушенні заповіді Божої. Якщо Бог створив людину, покликав її до безсмертного життя, давши їй для цього всі засоби, то смерть є відходом від Бога, відступом від вічності. Як доводить каппадокійське богослів'я, смерть не правильне волевиявлення людської свободи, через це Бог не може її знищити, бо він її не створив. Людина сама пустила смерть у своє життя і сама з цього стану повинна звільнитися. Через це людина помирає тільки тілесно, плоттю – тим чим найбільше вона грішить, душа та її особистість залишаються безсмертними. І життя у цьому світі це постійне переживання смерті та її очікування, так вона противиться смерті та надіється на її звільнення. Надія на свободу від смерті завжди присутня в людини, навіть тоді коли вона померла. Про стан людини після смерті та про характер посмертного буття буде розповідатися в наступному підрозділі.

3.2. Стан душі після смерті тіла – випробування людини перед святістю Бога

Вчення отців-каппадокійців про смерть ґрунтується на поясненні християнської віри, що людина не повинна помирати, вона створена для життя, смерть – це тимчасовий стан матеріальної людської природи. Із смертю тіла життя не припиняється, тому смерті не потрібно боятися, людина, особливо християнин повинен готуватися до смерті, як переходу до нового життя.

У бесіді 25 «Утішення хворого» святий Василій Великий повчає, що християнин повинен мужньо зустріти смерть, не слухати язичницькі історії про

перевтілення в інших ідолюських істот, а покладатися на Бога: «Якщо ти християнин, то віруй в Христа. Якщо віруєш у Христа, то покажи віру в справах. Як же ти покажеш віру в справах? Якщо будеш зневажати смерть. Цим ми і відрізняємося від невірних (язичників). Вони справедливо бояться смерті, бо не мають надії на воскресіння; але ти, йдучи кращим шляхом і маючи можливість знати про надію на майбутнє, яке знайдеш виправдання, коли, віруючи у воскресіння, боїшся смерті, подібно до тих, які заперечують воскресіння та вважають смерть кінцем життя» [12, с.742]. Закликаючи християн не боятися смерті, бо страх смерті вказує на їх невір'я, святий говорить, що смерть подібна до сну, вона як перехід з одного життя до іншого. Люди, тому бояться смерті, бо не знають, яким далі буде їх життя, тому він далі говорить наступне: «Страшна смерть і великого жаху сповнена, але не для віруючих, які вважають шанують її як перехід й сон більший за звичайний. Віруючі не тремтять, але радіють зустрічі зі смертю, бо знають, що, залишивши це тлінне життя, вони перейдуть до іншого, незрівнянно кращого і світлого, вічного і нескінченного. Невіруючі відчувають страх перед смертю, вважаючи її руйнуванням і знищенням людського буття. Віруючі ж знають, що смерть є шлях до вінців, що розкладання тіла не є смерть існування, тобто знищення і зникнення буття, але винищення смертності, знищення тління. Вірні знають, що смерть не тіло губить, а винищує тління» [12, с.743].

Як видно з контексту цього твору святий Василій Великий повчає, що християнська віра приносить людині нове бачення, істинне знання смерті. Згідно з цим новим баченням, людина дивиться на смерть як на перехід у вічність, як на повернення людської душі до Бога. Якщо душа є образ Божий в людині, то зі смертю тіла вона повертається до Бога, і там зустрічається з душами померлих раніше людей. Через це смерть є повернення людини до Бога, тобто звільненням її від гріха та надією на воскресіння у вічному житті. Але, щоб людина це усвідомила їй необхідно зміцнитися у вірі та перед смертю проявити покаяння, про це і говорить святий вже і ньому творі Василій Великий: «не будемо боятися смерті. Душа по самій природі має любов до життя, від нас залежить, чи звільнити її від прихильності до життя або повністю

підпорядкувати йому душу. ... любов до життя, щоб відвернути нас від самогубства, а не для того, щоб заборонити нам зневажати справжнє життя» [11, с.703]. Далі святий пояснює, що тлінням тіла та смертю Бог дає нам можливість зрозуміти, щоб ми не нехтували своїм земним життям. Земне життя як дар Божий, веде до ще кращого життя, тому християн повинен «віддавати перевагу майбутньому життю справжньому» [11, с.703].

У бесіді 19 «На день святих сорока мучеників» він на прикладі смерті мучеників, знову доводить, що християнин не повинен боятися смерті, бо їм за цим життям не має чого сумувати. За життям у цьому земному тлінному світі сумують тільки грішники, і для грішника смерть завжди страшна та трагічна подія. Прикладом смерті грішників для нього є смерть від насильства та несправедливості, що відбулося у житті братів Каїна та Авеля. Праведність Авеля стала для нього причиною смерті, він був убитий Каїном не тому, що згрішив проти брата чи чимось образив його, але за шанування Бога. Його несправедлива смерть стала причиною нагороди йому від Бога, тому потрібно боятися не «незаслуженої смерті, але смерті в гріхах» [11, с.704].

Серед усього творіння лише людина здатна усвідомлювати кінець свого життя, так вона противиться смерті, болісно переживає її прихід, бо як говорить Василій Великий: «я не звір і не безлюдяний» [2, с.288]. Людина не може не виражати смутку у баченні смерті, «сам Христос розплакався над Лазарем. Так і ти роби: плач, але тихо, але благопристойно, але зі страхом Божим. Якщо плачеш так, то це знак не того, що не віруєш у воскресіння, але того, що сумуєш як людина, не згинаючись, однак, від розлуки з близьким. Плач так, як якщо б ти проводжав його в далеку країну. Кажу ж це, не з тим, щоб поставити вам у закон, але з ласки до людської слабкості» [21, с.1014].

Отже, святий радить християнам переносити смерть з вірою, скорбота за померлим має бути найперше у молитві. Це для християнина є не тільки утіха за померлим, але надія на його посмертне життя та всезагальне воскресіння з мертвих. Саме так радить переживати смерть Василь Великий у втішному посланні до дружини Нектарія, яка втратила єдиного сина: «Утішся, бо те, що трапляється з нами, не відбувається без згоди і поза мудрим та

рятівним планом Божественного Промислу. Отже, те, що трапилося з нами, сталося з волі Творця нашого. А волі Бога хто може перешкодити? Витерпимо те що відбулося з нами. Не нарікаймо, бо не виправимо те, що відбулося, більш того, самих себе згубимо. Не будемо жалітися на Праведний Суд Божий: ми занадто неосвічені, щоб спростовувати невимовну і незрозумілу волю і суд Його. Зараз стався випадок якого терпіти сподоблялися частини мучеників. Велике горе, і в цьому я згоден, але великі і нагороди Господа тим, хто виявив в подібних випадках терпіння» [18, с.452]. Святитель нагадує благочестивій дружині Нектарія випадок з матір'ю Маккавеїв, що побачила смерть сімох своїх дітей, але не проявляла розпач і не проливала «малодушних сліз». Навпаки, вона піднесла подяку Богові, за те, «що побачила, як вогонь, залізо і болісні удари звільнили її від уз плоті, й визнана вона благочестивою перед Богом й вшанованою в людей» [18, с.452].

Як пояснює святитель, ставлення до смерті віруючої людини виражає її віру. Християнин не може вірити у Бога як Творця смерті, а хто під час бачення смерті надміру ридає заперечує свою віру в Бога як Творця життя. За покійника не потрібно плакати, найкращим для нього є молитва, котра допоможе перейти в інше життя де не має смерті та зла. Смерть, хоч і сприймається людиною важко, але ридання за покійником скоріше ганьбить його ніж допомагає, живі, бачачи таке ще більше розчаровуються у житті та втрачають віру в Бога, як Спасителя від смерті та страждання. Це, на думку святителя, може спричинити догорання Богові та звинувачення Його, за те що Він так улаштував світ, що наприклад зробив Адам після гріхопадіння. Так людина виправдовує зло у світі та спотворює християнську віру, через що Василій Великий звертається до християн, говорячи наступне: «Не нарікай, що не проявляй невірства, не звинувачуй. Віддай хвалу Взявшому й прикрась померлого молитвою, так супроводжуй його до Нього в світлому похоронному одязі. Якщо ж станеш нарікати, то образиш і померлого, і розгніваєш Взявшого, і нашкодиш самому собі; але якщо будеш дякувати, то і його прикрасиш, і прославиш Взявшого» [18, с.453].

Продовжуючи повчання стосовно поведінки християнина з приводу смерті, святитель Василій Великий закликає, що померлому потрібно не наші сльози, а «святенні пісні і псалмоспіви, і добре життя» з боку проводжаючих його, оскільки відходить в інше життя, якщо жив благочестиво, відійшовши звідси, відійде з ангелами, хоча б і нікого не було при його останках. А людина розпусна, хоча б ціле місто проводжало її, не отримає з того ніякого плоду» [18, с.454].

Святитель Григорій Богослов також настановляє, що плач за покійником є вираженням невірства та проявом гріховності людини через її прив'язаність до цього тлінного світу: «Невіруючий, коли плаче і занурюється в непомірну скорботу і печаль, отримує у відповідності зі своїм сподіванням. Для того, хто нічого не знає про Воскресіння і смерть шанує смертю, цілком природно сумувати і плакати невтішно. Адже він думає, що померлий пішов і зник назавжди! Але у віруючого немає причини вести себе таким чином, інакше він буде непослідовний в своїй вірі» [75].

Схоже повчання щодо ставлення християнина до смерті висловлює святий Григорій Нісський, він називає смерть таїнством страшним, але радісним, бо «Якщо цар закликав би кого-небудь з нас до палацу, чи повинні інші плакати? Звичайно, ні. Те ж саме і зі смертю нашого близького. Приходять ангели посланці Небесного Царя, щоб закликати і супроводити його туди, і ти плачеш? Цю подію не треба оплакувати. Душа залишає своє земне житло і спрямовується до Господа і Владики свого, а ти сумуєш? Але тоді повинні ми сумувати і при народженні дитини, оскільки дитя народжується з утроби своєї матері на інший світ – звільняється від ув'язнення. Так і благочестива душа, з совістю благою і чистою залишаючи тіло, «сяє світло». Уяви, в якому стані буває душа, яке відчуває здивування в годину свого відходу зі світу, яке бачить чудо, яку невимовну радість відчуває» [83].

Таким чином, смерть, згідно святих отців-каппадокійців ми повинні зустрічати зі спокоєм та молитвою, бо коли тіло покидає душа людини переходить у новий стан буття. І смерть потрібно сприймати як сон, що триває у відчутті блаженства для праведників, що перебувають в любові Божій,

очікуючи воскресіння з мертвих. Тому як говорить Григорій Богослов: «Благочестивий християнин знає дуже добре, що душа після смерті відправляється туди, де істинно віруючі мають небесну духовну оселю і ту нетлінну славу, яка в День Воскресіння Господь побудує і прославить їх храм тіла» [83].

Але дуже чітко про стан людини після смерті тіла виражає Григорій Нісський у творі «Про душу та воскресіння»: «Якщо кому і потрібно плакати, то нехай плаче диявол, нехай він сумує і плаче про те, що ми йдемо отримати найвищі блага. Страх, жах, ридання, голосіння, сльози і болісні зойки гідні його злоби, але не тебе, створеного «за образом і подобою» Божою, не тебе, розумного творіння Божого, що повинне увінчатися і заспокоїтися у вічному блаженстві» [85].

Отже, після цитувань головних богословських пояснень святих отців-каппадокійців стосовно відчуття людиною смерті та порад з яких вона повинна переживати смерть, слід перейти до розкриття їх вчення: що відбувається з людиною після смерті? Як було сказано вище душі праведників не охоплюються страхом, тому що в них живе благодать Божа, і демони не мають над ними влади, бо вони підіймаються до єдності з Богом, повертаються до того буття із якого вийшли або походять. Душі нерозкаяних грішників наповнюються страхом, гріх який вони робили є їх заручником постійного впливу демонів, які і тут продовжують зберігати над людиною владу. І про це говорить знову святитель Василій Великий витлумачуючи уривок з псалма – «Спаси мене від всіх гонителів моїх і звільни мене. Та не коли викраде він, як лев, душу мою» (Пс. 7: 1-2). Пояснюючи зміст цього вірша, він говорить, що мужні люди, які на протязі всього свого життя боролися з невидимими ворогами, в кінці життя піддаються «випробуванню князем світу цього», щоб виявити у них рани або сліди гріхів, за які демони могли б їх утримати в полоні. Якщо ж вони знайдуть їх неушкодженими і чистими, тоді «як непереможні, як вільні, будуть упокоєні Христом». Тому людина, котра знаходиться у владі смерті повинна знати, що є «єдине спасіння та єдиний порятунок лиш від Бога» [5, С.379-380]. Через що святитель радить перед смертю у покаяння взивати до

Бога про спасіння із словами такої молитви: ««Визволи мене там під час випробування, щоб ніколи лев не викрав душу мою». Христос, будучи вільним від гріха, сказав: «Нині йде князь світу цього, а в Мені немає нічого». Але для людини досить сказати, що йде князь світу цього і в мені «має небагато і менш важливого»» [5, с.381].

У творі «На день святого мученика Гордія» святитель розповідає, що мученик Гордій, коли йшов на муки молився, бо знав про катування, котрі чекають на нього, але не боявся померати і за молитвою про спасіння й терпіння від Бога він побачив ангелів, які запевнили його: він буде забраний Богом і увійде до блаженного життя, так як це відбулося у притчі про багача та бідного Лазаря [10, с.698]. Притча Христа про багача та убого Лазаря (Лук. 16: 19-31) є основою вчення Церкви про смерть та загробне життя людини, а неї найчастіше посилають отці та вчителів Церкви у поясненні посмертного буття людини. За тлумаченням Василя Великого, земне життя людини визначає стан її життя після смерті. Відповідно за гріх чекає покарання та спокутування душі у життя в тілі, за праведне життя у тілі блаженство душі. Тому в іншому творі, у Бесіді 13 «Необхідність прийняття святого хрещення» він звертається до тих, які не хочуть жити із дарами Святого Духа та відмовляються приймати хрещення, вказуючи, що краще хреститися у дорослому віці: «Ніхто нехай вас не обманує пустими словами» (Єф. 5: 6). Бо ... несподівано прийде загибель (1 Сол. 5: 3) і спіткає переверот подібно до бурі. Прийде сумний ангел, насильно поведе і забере душу твою, зв'язану гріхами, часто звертаються до того, хто залишається тут, і ридає безмовно, бо вже замкнулося знаряддя плачу. О, скільки будеш ти терзати сам себе! Як кричатимеш ти без користі каючись у своїх починаннях, коли побачиш похмурість грішних у найглибшій темряві! Що скажеш тоді у сердечних муках своїх?» [9, С.677-678].

Святитель Григорій Богослов, оплакуючи смерть Василя Великого, зауважує: «Василій лежав при останньому подиху, був покликаний до небесного лику стояння, до якого з давнього часу простягав свій погляд ... І коли промовив останнє слово: в руки Твої віддаю дух мій (Пс. 30: 6), прийнятий ангелами, радісно віддав він дух ... Тоді відкривається чудо, найвище із явлених

у минулому. Святий був вознесений й піднятий руками святих» [68]. Далі святитель пояснює, що хто помирає у благодаті Божій бачить сили ангельські, бо його душа є подібною до їх стану, і людина з ангелами входить у славу Божу. Як це розуміти він не пояснює, але вказує, що грішники також бачать ангелів та святих, при їх явленні вони тремтять, тобто мучаться за свої гріхи, бо «душа їх страждає за тіло, до якого вона була прив'язана за життя. Якщо ми бачимо страшних людей (тобто грішників) у земному житті й вжахемося, то яким буде наш страх, коли ми побачимо ангелів та інші сили, що хочуть душу нашу забрати та назавжди відірвати її від тіла, як сильно вона буде ридати, але без ніякої користі собі. Багач, згадуваний в Євангелії, багато плакав по смерті, але це не принесло йому ні якої користі» [68].

Григорій Богослов доповнює твердження Василія Великого, що людина боїться смерті, як стану коли її душа буде роз'єднана з тілом, через свою гріховність. Після смерті за людську душу триває велика боротьба між ангелами та злими духами, котрі хочуть нею завладіти. Якщо людина не освятилася благодаттю Божою, як стверджує святий Василій, не принесла плоди покаяння за гріхи перед смертю, на неї чекають напади лукавих сил: «І у демонів є всі підстави захопити душу того, хто помер без покаяння, і взяти її до себе. Але немає у них права залишити за собою душу того, хто щиро покався. Однак їх злоба настільки сильна, що вони заявляють свої права і на праведну душу, хоча, звичайно, безуспішно» [22, с.501].

У тлумачення на сьомий псалом він говорить, що після смерті тіла душа людини перед відходом до Бога піддається перевірці з боку злих духів, яких він називає «митарями», котрі перед ангелами та святими показують злі та гріховні справи людини, ніби заважаючи людській душі з'єднатися з Богом. Своє міркування святий обґрунтовує на словах Господа про те, що світом земним керує «князь світу цього» – сатана (Ін. 14: 30). Зокрема він говорить: «Сатана йде і візьме силу і владу над людьми, що живуть далеко від Бога. «Він прийде, щоб здійснити останню спробу захопити Мене, – говорив Господь, – але не знайде в Мені нічого, що дало б йому владу або будь-які права наді мною» [5, с.322]. І відразу після цього пояснення він додає наступне твердження, що

Господь не створив гріха, для людини, котра стала вільною від гріха, тобто з'єдналася з Богом їй не потрібно боятися цього стану, бо лукавий страшний для тих, які спокушаються через нього, і тих він може знищити [5, с.323].

Однак, святий Григорій Нісський поглиблюючи вчення про людину та розкриваючи причину її смерті, стверджує, що протягом усього життя людина відчуває дію зла та добрих ангелів. Під час земного життя вона може над цим не задумуватися, але перед смертю цей стан є страшним через тлінність матеріального тіла, котрий після смерті втрачає владу над людиною. Душа тоді опиняється у нетлінному вимірі буття, без тіла вона здатна бачити те чого була позбавлена у земному житті. Тому люди по смерті бачать та відчувають вплив як злих так і добрих ангелів, демонів – слуг лукавого святий називає «грабіжниками», «злочинцями», «обманщиками», бо вони оманливим шляхом украли у людини найбільший скарб – святість райського саду [33, с.134].

Через це смерть є страшною, бо людина бачить своїх гріхи, особливо коли не могла й них покаятися піддається дії злих сил. Про це свідчать багато розповідей про смерть людей, котрі спостерігали як перед смертю небіжчики розповідали страшні історії. Святий не пояснює як відбувається вплив на людину при смерті демонів та лукавого, але він говорить у творі бесіди на «Точне тлумачення Екклезіаста Соломона», що демони є «князями не земного світу», тобто пекла – місця, де знаходяться й перебуватимуть всі грішні люди після смерті до всезагального воскресіння. І він вчить, що, коли душа людини виходить з тіла, її супроводжують ангели, але тоді виходять і сили темряви, щоб зустріти її і взяти над нею владу. В той момент ангели не б'ються з демонами, але захищають людину тими добрими справами, які вона робила. Коли людина робила добрі справи у своєму житті вона перемає демонів, тоді «зрадіють з ним Ангели, коли побачать його, звільненого від влади п'тьми» [93]. Тому святий спонукає любити світ, проявляти людинолюбство, роздумувати про Бога і Його справедливий суд, зневажати мирські потреби, бо все інше є «суєта ... те що немає сенсу слово, безкорисна річ, нездійснений задум, та ведуче до кінця тління до смерті» [93].

Отже, у Григорій Нісський також вказує на проходження людиною після смерті випробування, але вказує що такому випробуванні вона піддається протягом усього життя. Проте після смерті її стан людини є дуже вразливим до впливу демонів, вони хоч і не мають влади, але продовжують мучити людину своїми злими діями. Святитель називає це «боротьбою», бо вони продовжують наслідувати свого «батька зла» лукавого й хочуть обманути святих у праведності душі померлого, або ще більше звинуватити грішника у порочності, особливо тоді коли не було належного очищення від гріха через покаєння.

Святитель тому наголошує, що людина проходить випробування з двох боків: по-перше з боку ненависті демонів, а з другого – через недостатність чистоти від гріха. Таким чином, у Григорія Нісського є вказівки на існування митарств після смерті людини, про що він говорить описуючи біологічну смерть: «гріхи навалюються на душу, перевертають її. Це ті пристрасті, з якими людина боролася у житті, вони знову мучать її, нагадують що вона слабка через неміч тіла. Пробуджують її до праці, бо пристрасті завжди хочуть задоволення, коли людина не може їх виконати. Вони говорять що марно прожив, погане життя було... Це жахливий стан» [91].

Незадоволена хтивість плоті ще більше посилює вплив на душу, коли душа розлучається з тілом. Святитель Григорій Нісський пояснює для своєї сестри Макрини, що люди, котрі довгий час прожили в нечистих місцях, не можуть звільнитися від нестерпного запаху, хоч і вдихають вже чисте повітря. Так і душа, розлучившись із тілом, залишається плотолюбною, хоча вже перейшла до невинного тонкого життя, ставши вільною від «в'язниці» тіла. Душа у такому стані є речовинною, матеріальною, і тому «страждання таких людей збільшується». Святитель Григорій додає, що якщо мертві з'являються в тих місцях, де лежать їхні тіла, то це показник того, що душа не хоче розлучатися зі своїм тілесним життям, навіть вийшовши з тіла. Як приклад, він указує на притчу багача та Лазаря, коли багатій, перебуваючи в пеклі, переживав про своїх родичів: «Це доводить, що душі плотолюбивих людей не можуть розірвати пута пристрастей, з яких складається плотське життя» [85].

Втім, своє повчання про перехід душі після смерті тіла святий Григорій Ніський не закінчує на цьому, бо він виявляє іншу проблему для душі після її виходу з тіла. Він учить, що будь-яка сутність притягується до подібного і спорідненого. Душа тягнеться до божественного і спорідненого їй, тому що людина споріднена Богові, «носячи в собі подобу свого Першообразу» [85]. Душа після смерті тіла звільняється від будь-якої тілесної болі, тому вона легко може відійти до Бога. Але якщо душа з'єднана з речовинністю цього світу, з яким її пов'язує тіло з пристрастей, тоді вона страждає так само як страждає і тіло.

Саме це є великою мукою для душі. Вона переживає страшне роздвоєння, з одного боку, вона бажає піднятися до Бога і з'єднатися з Ним, тому що є Його образом, з іншого боку, їй перешкоджають в цьому пристрасті, що тиснуть і мучать її. Цей погляд Григорій Ніського про страждання та випробування душі після смерті став підставою до формування вчення Церкви про митарства, що стверджує у своїй дослідження грецький богослов митрополит Єрофей (Влахос) [39, с.51].

Якщо Василій Великий вважав, що земне життя завершується судом Божим, на який людина постає після смерті тіла, де визначається її посмертна доля, тобто потойбічний стан існування до всезагального воскресіння мертвих, після чого настане справжнє життя, то наступні каппадокійці, особливо Григорій Богослов удосконалює його вчення і вже конкретно стверджують: життя цього тлінного світу є тимчасовим – це час підготовки до нового майбутнього життя, котре буде поза часовим. Григорій Ніський йде іще далі й вказує, що посмертне життя та стан душі буде подібним до прообразу Царства Божого, котре очікує людину після всезагального воскресіння мертвих. Але якщо людина була за життя праведною, принесла достойні плоди покаяння на неї чекає інша посмертна участь, ніж грішників.

Отже, у святі отці-каппадокійці, розкриваючи явище смерті за вченням Священного Писання та досвіду віри Церкви й визначаючи посмертне буття людини до загального воскресіння з мертвих під час Другого пришестя Христа Спасителя, не подають прямих догматичних тверджень щодо проходження

людиною митарства її душі по смерті тіла. У своїх поясненнях щодо посмертного буття людської душі, вони наголошують на важливості покаяння людини перед смертю та необхідності за життя земного бути з'єднаним із Христом та Святим Духом. Щоб у такий спосіб захистити своє єство від впливу дію лукавих сил на душу під час посмертного переходу до прообразу вічного життя у Царстві Небесному. Згідно вчення каппадокійського богослів'я душа при своєму виході із тіла, навіть і раніше, коли готується до цього, відчуває присутність демонів. Так відбувається тому, як пояснював Григорій Нісський, бо диявол не припиняє спроб знищити людину, остаточно її спокусити, знищивши у ній образ Божий [32, с.48].

Отже, у підсумку даного підрозділу слід сказати, що у каппадокійців не існує вчення про митарства душі по смерті тіла у пізнішому догматичному визначенні, котре з'явилося у візантійському православному богослів'ї в X-XI ст. на римо-католицькій віровчальній традиції сформувалося вчення про Чистилище. Святі отці-каппадокійці незмінно стверджують, що демони, котрі з'являються при смерті людини над нею не мають ні якої влади. Відповідно той, хто у житті був праведником він не повинен боятися смерті, смерть для нього перехід в інше життя, тобто у стан іншого життя, пояснення чого буде у наступному підрозділі.

3.3. Життя після смерті тіла: випробування чи очікування душі

За богослів'ям святих отців-каппадокійців земне біологічне життя тіла завершується смертю, після чого людина входить у новий стан життя, котрий у православному богослів'ї називається «життя після смерті» або «по загробне життя/перебування душ».

Вченням святителів про загробне життя ґрунтується на притчі «Про багатія та Лазаря» (Лк. 16: 19-31). Яку святитель Василій Великий використовує для тлумачення вірша 48-го псалма: «Бог визволить душу мою із рук пекельних, коли прийме мене» (Пс. 48: 16). Де псалмоспівець цар Давид вказує на стан життя людини в особливому місці після смерті, в якому також опинився і багатій по смерті тіла. Проте благочестиві люди, котрий святитель Василій

називає «дітьми Авраама» отримують інше місце перебування, саме в цьому місці опинився бідний Лазар [5, с.397].

На основі цього виникає багато запитань: Де і як живуть душі після смерті до Другого пришествя Господа? Який стан душі та що вона відчуває? Чи залишається людина по смерті тіла в душі людиною? Який зв'язок її з рідними та близькими людьми?

Слід сказати, святителі Василій Великий, Григорій Богослов та Григорій Нісський, не деталізують у своїх описах життя людини по смерті та місце її перебування. Вони посилаються на різні тексти книг Священного Писання та виражають тогочасний посмертний досвід Церкви й стверджують: основою безсмертя людини є її душа. Тому після смерті тіла вона живе іншим духовним життям, вона звільняється від матеріального й потрапляє до аду. Під поняттям «ад» вони розуміють традиційну пояснення того часу, що це місце перебування всіх померли по смерті тіла. Проте на праведників й святих чекає інша участь по смерті, можливий інший, вищий рівень перебування, що буде з'ясовуватися у змісті цього підрозділу [42, С.124-125].

У творі «Про Святого Духа» святитель Василій Великий характеризує перебування людини після смерті так: ««Це питання невідоме, страшне і таємниче від людей. Бо Бог не дозволив нікому повернутися звідти і розповісти нам, де і як живуть душі, що нас покинули. Однак зі Священного Писання ми знаємо, що душі грішників перебувають в аду, згідно Псалмоспівця – «в рові потойбічному, в темному і тіні смертній (Пс. 87: 7). Згідно Іова, вони відправляються в землю темну і похмуру, в землю птьми вічної, де немає світла, ні життя людського (Ів.10: 22)» [17, с.78]. Але душі праведників, за подальшим поясненням святителя: «після пришествя Христового, як знаємо ми з випадку з розбійником, що був на хресті, перебувають в раю (Лк. 23: 43). Бо Христос Бог наш відкрив рай не тільки для душі святого розбійника, а й для всіх душ святих наступних часів» [17, с.79].

З пояснення святителя зрозуміло, що душа після смерті покидає цей світ й перебуває в пеклі. Так у випадку із грішниками, в ситуації з праведниками душі їх перебувають в іншому місці, котре він називає «раєм». Тут не можна

розуміти рай у прямому значенні, кінцевий райський стан настане після Страшного суду та завершення есхатологічного часу. Очевидно, під терміном «рай» треба розуміти блаженне життя праведників до всезагального воскресіння у спеціально визначеному для них місці, котре буде наближатися своїми якостями до раю як Царства Небесного. Тобто це місце духовне, не матеріальне «місце Боже» або «лоно Авраамове», як описують цей стан святі отців-каппадокійці, де перебуває духовна природа людини – душа. Стан душі у цьому місці подібний до ангельської природи, душі ні в чому не обмежені, вони як безтілесні сутності не потребують ні чого матеріального, не обмежені тілом вони насолоджуються благодаттю Божою, чекаючи всезагального воскресіння та останнього, страшного, суду [31, С.314-315].

Таким чином, коли душа покине тіло і пройде через випробування (митарства), їй визначається, згідно її благими або злими учинками відповідний стан. Як про це говорить притча «Про багатія та Лазаря»: ті, хто прожив земне життя в благочесті і був угодний Богу, будуть перенесені на лоно Авраама (Лк. 16: 22), як в тихе і спокійне пристановище, в якесть духовне місце радості і блаженства. Душі ж нечестивих і нерозкаяних опиняються в іншому місці «гіршому», де вони страждають, бо позбавлені благодаті Божої. Душі грішників перебувають, як говорить Григорій Нісський, в стані нестерпних мук і гірких, безперервних страждань [31, с.316].

Святитель Григорій Нісський поняття «пекло» позначає посмертне життя як праведників так і грішників, тільки вказує на їх різні долю та участь у цьому стані: «душі як праведників, так і грішників сходять в загальне місце, в пекло, як це було і до Воскресіння Господа, Який зійшов до пекла і проповідував там Благовістя спасіння. Але і в цьому випадку слід розуміти пекло не як конкретне (фізичне) місце, але як місце духовне, ми повинні розуміти його як якусь якість життя пусту та безтілесну ... місце, що містить невидимі душі померлих людей» [85].

Той стан, в який переходить душа і в якому вона живе від моменту свого розлучення з тілом і до страшного суду, святитель Григорій Нісський називає «очікування», що пізніше преподобний Іоан Дамаскін назве «невизначеним

станом». Така пояснення виникає через те, що душа не отримує повного та остаточного вирішення свого буття за зло чи добро. Душа перебуває там в якомусь тимчасовому стані очікування; в цьому тимчасовому стані, душа відчуває передчуття райського блаженства або геєнських. Тому що душа знаходиться між біологічним життям і новим з'єднанням з тілами, які стануть нетлінними після свого воскресіння. Це своєрідний стан, неприродний для душі, бо вона живе без тіла, з яким була з'єднана відразу після свого створення [55, с.282].

Інша традиція пояснення стану очікування душі є у римо-католицькому богослів'ї. Латинські богослови під цим розуміють такий період часу, коли всі душі заради свого очищення проходять через так званий вогонь чистилища. Згідно латинського богослов'я, через вогонь чистилища проходять навіть душі праведних людей. Однак це пояснення суперечить вченню православного богослів'я про загробне життя та богословським поясненням святих отців-каппадокійців. Які основою правильного розуміння життя після смерті тіла вважають притчу Спасителя «Про багатія та бідного Лазаря», котру святий Григорій Нісський пояснює у такому контексті: «Господь зображує багатія, як того який просить Авраама послати Лазаря в будинок свого батька: «... У мене п'ять братів; хай він їм засвідчить, щоб і вони не прийшли в це місце муки» (Лк. 16: 28). З цих слів ясно, що Господь виходить з того, що суд над багатієм мав місце відразу після його смерті, оскільки ще живі були брати останнього. Це є доказ того, що Господь відразу після смерті кожного виносить якийсь попередній вирок, який відрізняється від остаточного і загального Суду» [88].

І святий Григорій Богослов пояснює, що праведники після смерті відчують «часткову насолоду», грішники – «часткові муки», бо «душа людини є іще не увінчаною, Суддя увінчає її разом із тілом, коли воно буде воскреслим із мертвих у час загального воскресіння. І про це говорять слова апостола Павла про старозавітних праведників, які не отримали обіцяного: всі ці, що свідчили у вірі, не отримали обіцяного ... бо вони не без нас отримали досконалість (Євр. 11: 39-40). ... Ці праведники, не дивлячись на те, що їх віра була засвідченою з похвалою, іще не вкусили благ вічного життя, вони чекають

на нас. ... та подумайте і ви, браття мої, що Авраам та апостол Павло чекає на вас, коли ми у досконалість прийдемо, щоб усім разом бути увінчаними. Ти хвилюєшся і засмучуєшся, що не отримав іще нагороди від Бога? А що тоді робити праведному Авелю, котрий перший з людей переміг у боротьбі за добро і все іще перебуває не увінчаним? А праведному Ною? А іншим, живучим в ту старозавітну епоху, котрі чекають на тебе та йдучих за тобою? Ми, християнин, у порівнянні з ними в більш кращому положенні, бо термін перебування небесних нагород для нас короткий» [78].

Згідно тверджень святих отців-каппадокійців, душі померлих людей чекають загального воскресіння мертвих та страшного суду. Але тут виникає закономірне запитання, на підставі того, що грішники страждають, а праведники насолоджуються: що відчувають душі померлих людей і як вони живуть у цьому житті? Відповідь на це питання закладена в антропологічних поглядах каппадокійських святителів, особливо у Григорій Нісського.

Навіть, якщо душа покидає тіло, але її іпостась, тобто людська особистість не відокремлюється від душі та тіла. Оскільки душа створена Богом разом з тілом, то кожна душа належить виключно одній певній людині. За святителем Василієм Великим термін «іпостась» означає людину та відокремлює її від ангелів та інших земних істот. Тому іпостась не знищується навіть після смерті тіла людини, навпаки іпостась об'єднує тіло та душу людини від самого початку її буття [37, с.268]. Тобто людина складається з душі і тіла, об'єднаних в одній іпостасі Богом, тому як говорить Григорій Нісський: «хоча і смерть розлучає душу з тілом, але іпостась обох одна. Навіть при розлученні душі з тілом, душа і тіло вічно існують одне в одному й мають один і той же початок свого буття і іпостасі» [84].

Тому Христос у притчі «Про багатія та Лазаря» говорить, що багач побачив Лазаря на лоні Авраама, а не згадує, що там знаходилася душа Лазаря, там була його людська сутність: душа та іпостась. Тому якщо навіть тільки одна душа Лазаря перебувала на лоні Авраама, але це був Лазар, тому що іпостась людини не руйнується смертю.

Отже, смерть тіла та відхід душі не руйнує іпостасі людини, що доводить у своїх працях святий Григорій Ніський, використовуючи два приклади у творі «Про влаштування людини». Один приклад він бере із образотворчого мистецтва і розкриває його так: Художник, щоб надати образ будь-якій особі або події, повинен вміти не тільки змішувати фарби, але і розрізняти на окремі фарби вже змішані. Він володіє яким розумінням властивостей кожної фарби, чорної, білої, червоної, жовтої, а також знає, що вийде при змішуванні однієї фарби з іншою. Навіть після їх змішування він не втрачає знання початкових кольорів. Те ж саме відбувається і з душею по відношенню до тіла, яка складається з безлічі елементів. Душа і після зруйнування тіла знає фізичні властивості тих елементів, які були з'єднані в складі тіла. І навіть коли елементи, які становлять тіло, розпадуться на різні частини, і тоді вона їх знає і силою своєї волі прагне їх повернути, щоб відродити зруйноване тіло. Це відновлення відбудеться під час Другого пришествя Христового, що слід називати воскресінням тіла. Головне полягає в тому, що душа, хоча і розлучається з тілом, знає і пам'ятає всі елементи, з яких складалося її власне тіло [84].

Інший приклад він використовує з мистецтва виготовлення кераміки. Він приходить до висновку, що душі не важко серед інших, чужих для неї елементів розрізнити своє тіло. Різні глиняні предмети виготовляються з однієї і тієї ж глини. Хоча вони походять з однієї глини, але кожен виріб має свою особливість, своєрідність: «одне – горщик, інше – амфора, третє - блюдо або ступка, і так далі. Всі ці предмети пізнаються їх господарями за їх особливим характерними ознаками. І якщо їх розбити, а черепки перемішати, то і тоді можна побачити, яка частина належить амфорі, а яка – горщику. Дізнатися це можна за характерними ознаками цих предметів. А якщо розбиті керамічні вироби будуть змішані з необробленої глини, то господарі знайдуть їх і пізнають їх з ще більшою легкістю» [84]. Те ж саме відбувається і з душею, яка після свого виходу з тіла і після руйнування тіла знає своє тіло, навіть якщо частини її тіла змішалися з частинами інших тіл, навіть якщо з'єдналися з елементами необробленої речовини, такими як вода, повітря, земля, вітер тощо.

Тому як говорить святитель: «Душа завжди знає своє тіло, тому що вона з'єднана з ним. Душа завжди знає своє, з чим була складена в один образ» [84].

Отже, Григорій Ніський доводить, що смерть, тобто розлучення душі з тілом, не знищує іпостасі людини. Людина залишається людиною, її душа чекає доки завершить цей тимчасовий стан і вона повернеться до свого першоствореного буття. Так як кожне тіло з'єднується з однією душею, а кожна душа з одним тілом, і обидва разом складають іпостась конкретної людини. У цьому вченні святителя викладаються аргументи щодо заперечення «теорії перевтілення душ», що була дуже популярною в античний час. Цю теорію він називає ерессю та вигадкою, що «принижує людське богоподібну достоїнність людини» [84].

Як доводять отці-каппадокійці душі нерозкаяних грішників після свого виходу перебувають в пеклі – місце передчуття вічних мук, де душі за своє порочне життя у тілі страждають і чекають на суд Божий. Тому святитель Григорій Ніський говорить, що під словом «пекло» потрібно розуміти не конкретне місце, а стан душі, котра є безтілесною і в такому стані переживає своє тілесне життя. Оскільки душа існує без тіла, та пам'ятає про тілесне життя, то відчуває свою нагороду або страждання в тілі, тому пекло святитель називає «в'язницею душі» в якому «душа за життя в тілі не отримала зцілення, то після свого виходу з тіла вона мучиться і страждає від пристрастей, не відчуває ніякої утіхи, не долучаючись до просвітленої та боготворящої енергії Божої. Це і є темрявою і не світлим образом життя, мукою, стражданням. Це і називається пеклом» [91].

Після смерті праведники й грішники, як доводять каппадокійці мають різні долі існування та живуть у різних умовах чи станах, які залежать від їх способу життя. За поясненням Григорія Богослова: «душа добра та благочестива, відокремившись від тіла відчуває чудесну внутрішню радість, відчуває споживання тих благ, які чекають на неї у безкінечній вічності. Тому вона веселиться радіє, бо помилувана очищенням, прощена, визволена від кайданів тіла гріховного, що тягнуло її до тління». Душі грішників, як стверджує він страждають, бо «вони у полоні плоті своєї, душа їх не може звільнитися від

цього. Навіть відокремлені від тіла, вони не можуть звільнитися від страстей, котрі володіли ними на землі, тому мають схильність до гріха. Від цього страждання є іще сильнішим» [78].

Щоб полегшити страждання грішників святитель Василій Великий радить звершувати за них молитву, бо душі померлих не можуть покаятися через відсутність спокутування тілесного життя. У творі присвяченому вшануванню сорока мучеників Севастійських, він наводить приклад молитви Церкви за померлих як за праведників та і за грішників. За праведних потрібно молитися, щоб за їх молитвам людинолюбний Бог явив милість до нас і відпустив гріхи, особливу силу молитва має до святих, про що він говорить так: «Скільки б ти доклав праці, щоб знайти хоча б одного, хто попросив про тебе Господа? Але ось тут у нас є не один, а сорок, які возносять молитву за нас. ... О святий сонм! О священний полк! О загальні вартові роду людського! Ви справді добрі заступники у турботах, помічники у молитвах, ви заступаєтеся за всі, котрі звивають до вас як за праведних так і грішних» [11, с.703].

Далі святитель пояснює, що молитва за грішників допоможе їм витерпіти страждання, бо хоча їх немає, але вони потребують «жертву за Христа, прояви наполегливості, котрим володіє, знаходячись у престолу благодаті. Бо хоча вони пішли із цього життя, але ти знаєш наші немочі, скорботи, і потреби. Випроси у Господа миру, щоб наше тіло не було зневаженим. Якщо потрібна більш палка молитва, збери усіх братів, звернись до святих, щоб вже знаходяться там, і з ними молиться до Господа разом. Нехай від праведних молитов багатьох люди звільняться від гріха та цілі народи» [11, с.704].

Про молитву за померлих, як полегшення участі в пеклі грішних душ говорить і Григорій Богослов в утішительному посланні до благочестивої дівиці Фекли: «Я переконаний, що душі померлих святих слідкують, хвилюються і переживають про наші душі» [62, с.34]. Святитель звертається до мученика Кипріяна і просить його спасти померли віруючих, оскільки доля їх невідома, то для них нехай там буде «саме досконале і світле сіяння Святої Тройці» [62, с.35].

У надгробному слові своєму батьку він говорить про молитву до померлих праведників, які, перебуваючи з Богом допомагають людям у цьому світі досягнути праведності та звільнитися від гріхів: «Я впевнений, що покійний зараз утішає нас більше своїм заступництвом, ніж своїм ученням. Зараз він значно ближче до Бога, як звільнений від тілесних уз і скверни, що затьмарювала розум, і може він лицем до лица споглядати чистіший та досконалий розум Самого Бога, удостоївшись, якщо це не занадто сміливо, отримати ангельський стан й прагнення» [75]. А у надгробному слові святителю Василю Великому він просить вірних задуматися, бо хоч Василій вже на небесах але там він приносить жертви «за нас, і молиться за народ, бо покинувши нас, він не покинув нас назовсім» [78]. В надгробному слові брату Кесарію він говорить про необхідність молитви за померли протягом усього року: «Одне ми віддали й дамо інше, приносячи щорічне вшанування та поминання» [Богослов, свят. Слово 7 Надгробное брату Кесарию].

Необхідність молитви за померлих, за богословським вченням святих каппадокійців, визначається можливістю покаянням тільки у цьому світі, по смерті не має покаяння. Святитель Василь Великий у «Моральних правилах» нагадує, що «час покаяння і відпущення гріхів – це нинішній час ... в майбутньому часі буде справедливий суд і остаточна відплата» [13, с.22]. Важливість молитви за померлих Григорій Богослов розкриває у Слові 15 з приводу горя людей через стихійне лихо, де вказує, що у цьому житті ми маємо покаяння. Тут ми проходимо випробування за своєї віри та свого життя, тому після гріха можемо каятися, але ті, котрі зійшли в пекло для них не існує можливості прославити Бога і виправитися. Бог так влаштував це життя, щоб ми за свої справи відповідали не в цьому житті, а у посмертному. Це має знати кожен християнин, як говорить святитель: «Поки ми перебуваємо тут, на землі, ми маємо добрі надії, але коли відійдемо туди, то вже не від нас залежить покаяння і змиття з себе гріхів. Там тільки суд і геєна» [74].

Як можна сказати, що стан очікування померлих душ має безпосереднє відношення до того, як ці душі жили, коли були з'єднані з тілами. Тому і потрібно молитися про покійних, вони дуже цього потребують. На це

спрямована молитви Церкви, цим душам надається допомога, але яким чином, святі каппадокійці не пояснюють. Проте обов'язок християнина полягає у тому, щоб їх поминати, вони самі по смерті допомогти собі не можуть нічим.

Таким чином, як доводить святий Григорій Нісський людина після смерті тіла залишається людиною, при цьому її душа зберігає за собою всі функції, котрі вона мала живучи у єдності з тілом. Бо душа є безсмертним буттям людини, вона володіє розумом, силою волі є виявленням життєвої активності людини, тобто від неї залежить життя тіла. Тому після смерті тіла людина зберігає своє свідомість, але якби душа по смерті тіла переходила у стан небуття, то за словами Григорія Нісського: «це було б справжнім щастям і благоденством для грішників» [84]. Тому душа не звільняється від відповідальності за життя тіла, в ній людина продовжує своє існування як духовній природі, що володіє особистісним буттям, тобто залишається іпостасю назавжди, незалежно від стану своєї природи.

Отже, за антропологічними поглядами отців-каппадокійців людину потрібно сприймати цілісно, як єдину істоту в єдності душі і тіла. Саме тіло не є людиною, ні душа у своїй відокремленості від тіла, наприклад, після смерті, також не є людиною. Смерть як розрив людської природи змінює буття людини, вона розділяє її сутність на дві частини та сфери перебування, тіло з'єднується із землею, душа перебуває у місці призначеному для душ померлих людей. Тому за померлих у Церкві моляться так: «Упокой, Господи, душу спочилого раба Твого». У цій молитві виражається сподівання, що душа людини у майбутньому знову з'єднається з тілом, тобто тіло повернеться із тління до життя та з'єднається з душею, а людина постане до житті у всій повноті своєї природи. Без тіла одна душа завжди буде лише частиною або уламком людини, а не всією людиною. Тому подальше вчення про людину святих отців та вчителів Церкви було поглибленням догматичного вчення християнської віри про причину смерті та воскресіння людства після Другого пришествя Христа Спасителя. Отці-каппадокійці не створили завершеного вчення про есхатологію, але вони вказали на незворотність повернення людину

до нового буття та детально описали перебування людини після смерті та можливості очікування воскресіння із мертвих.

РОЗДІЛ 4. СТАН ЛЮДСЬКОЇ ПРИРОДИ ПІСЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ВОСКРЕСІННЯ

4.1. Друге пришестя Христа й воскресіння мертвих

За богослів'я святих оцтів каппадокійців життя людини у цьому грішному, як вони пояснювали, тлінному світі є тимчасовим. Справжнє життя – безсмертне та вічне почнеться із подоланням гріха у цьому світ та його наслідків: страждання, смерті та тління. І за антропологічними поглядами каппадокійських святих можна життя людини розділити на такі періоди: 1) народження та життя людини в матеріальному тлінному світі; 2) смерть та тимчасове розлучення душі з тілом (цей час є очікуванням душ); 3) воскресіння мертвих із Другим пришестям Спасителя Ісуса Христа, загальний суд та «життя в будучому віці» – як говориться у останній частині Символу віри, творцями котрого є Василій Великий та Григорій Богослов [43, с.167].

Як вже було сказано попередньо, творці каппадокійського богослів'я активно заперечували філософське вчення про перевтілення душ, яке у Церкві підтримував Оріген. Аргумент щодо заперечення перевтілення душ виклав у творі «Про влаштування людини» Григорій Нісський, вказуючи, що ця ідея суперечить християнству, веде до зневір'я через теорію циклічності світового буття. Все у світі повторюється, таким чином, зло і добро це два стани світу, котрі мають симетричне призначення, щоб урівноважити процес життя людства [84]. Саме наявність зла, як закономірного стану світу, заперечує святий Василій Великий у творі «Бог не винен у злі», де він пояснює: Бог не винен у злі, Він зла не створив, але всіма способами викорінює зло, що остаточно завершиться із приходом «Дня Господнього» [8].

І цим «Днем Господнім» буде Друге пришестя Господа Ісуса Христа, після чого відразу настане загальне воскресіння мертвих для кінцевого суду людства. За вчення православного богослів'я цей час називається «есхатологічним», бо завершиться історія гріха у світі та гріхопадіння людства. Часу більше не буде, настане період метаісторії, коли все творіння особливо людина буде преображеним, через ліквідацію смерті та тління. На прихід цього часу чекають усі люди, як живі так і мертві, душі померлих чекають по особливому, бо вони

повернуться для з'єднання з тілом. Але святі та праведники есхатологію преображення відчують та споглядають вже у позагробному житті, бо святі явили образ й подобу Божу вже у цьому тлінному житті [51, С.312-313].

Друге пришестя, за поясненням Василя Великого у бесіді «На час голоду й посухи», стане завершенням історії світу, історії існування творіння, що виникла після гріхопадіння. Людина та весь світ не буде відчувати страждання тілесного, світ повернеться до свого стану, навіть ще кращого, котрий був до гріхопадіння. Через це благодать Божа, що зійде на світ із Другим пришестям Христа відновить його існування, а якщо природа людини не зможе при цьому відповідати святості оновленого світу вона буде засуджена після загального воскресіння на страждання. Святитель, вказуючи на це, радить християнам бути постійно у праці над вдосконаленням свого життя й не забруднювати його гріхом: «Думай про теперішнє та майбутнє, не втрач останнього ради мерзенної користі. Залиши тебе тіло, що відрізняється від твого справжнього життя. І в явленні очікуваного, безсумнівно прийде Суддя, що загородить собою небесною славою довгоочікуване блаженне життя негасимого вогню, котрий буде для декого покаранням на довгі та важкі муки. Не думай, що лякаю тебе оманливими жахіттями...Це не вигадка, а вчення, що проповідується правдивим голосом. Знай, що за євангельським висловом «жодна йота чи жодна риска не перейде» (Мф. 5: 18). Тіло зітліле у гробі востанє, душа, та котра була розлучена смертю знову буде жити, не за свідченням інших, а за доказами самої совісті. Кожному за достоїнством буде віддано праведним Суддею» [7, с.644].

Вчення каппадокійців про Друге пришестя Христа та воскресіння з мертвих перебуває в контексті Символу віри, тому у своїх творах вони пояснюють виклад книг Священного Писання, що Спаситель знову прийде у світ, щоб судити людей, а Його прихід буде таким самим як і вознесіння. Через це вони називають цей день «Днем Господнім» або «Днем суду Божого», про що говорить Василій Великий у творі «Про Святого Духа»: «Друге пришестя Христове називається днем, але більш за все днем Господнім і днем Суду. Апостол Петро пише: День же Господній (2 Пет. 3: 10) ... називає його днем Господа нашого Ісуса Христа (1 Кор. 1: 8), і днем Христовим (Флип. 1: 10), і

вдень, який виявить все (1 Кор. 3: 13). І євангеліст Іоанн називає його днем Суду (1 Ін. 4: 17). Друге пришествя називається днем, тому що в порівнянні з реальним життям, яке є темрявою, слово «день» висловлює нове життя. Цей образ дня пов'язаний з образом сонця. Оскільки Христос – це Сонце правди, Який з'явиться тоді, то Друге пришествя називається днем Господнім» [17, С.84-85].

Далі святий Василій, тлумачачи різні місця Нового Завіту, що цей день стане воскресінням з мертвих. Він буде останнім, бо з його приходом завершиться період смерті, настане нове життя у Царстві Божому, де не буде вже існування гріха та плотського життя. Настане життя у Славі Божій, бо Господь Ісус Христос відкриється всім як цар землі, що покличе до Свого царства всіх, які наслідували Євангеліє та були вірними членами Церкви.

При цьому Василій Великий наслідує вчення апостола Павла, викладене у посланні до Римлян, що язичники, тобто не християни, будуть спасені через справи своєї совісті. Свідченням приходу такого часу буде безперешкодне перебування ангелів поряд із Спасителем у тогочасному світі, люди будуть споглядати відкрито. Про точний час «Дня Господнього» Василій Великий не говорить, посилається на слова Спасителя з Євангелії: не ваша справа знати час і термін влади Господньої (Діян. 1: 7). Але час приходу Спасителя у славі, наголошує він знає «Свята Трійця Єдина і Нероздільна. Троїчний Бог, Отець, Син і Святий Дух, що володіють єдиною сутністю і природою, знають той час, коли настане кінець світу і прийде Христос. Христос про те, що Син не цієї години сказав, що не знає за людською природою, а не за божественною» [17, с.91].

Із книг Священного Писання Нового Завіту відомо, що «День Господній» прийде неочікувано, як вказує апостол Павло, Христос зійде на землю як блискавка (1 Фес. 5: ; 1 Тим. 6: 15). Хоча цей точний час невідомий для людини, але Спаситель дав указівки в Євангеліях на ознаки наближення цього дня (Мф. 24). Найголовнішою ознакою буде проповідь Євангелія по всій землі, тобто для всіх людей буде відомо існування Церкви як місця спасіння від гріха. Оскільки у каппадокійців вчення про антихриста не було розвинутим, то вони переважно

наголошують на судочинстві у час «Дня Господнього». Саме таку мету другого пришествя Спасителя пояснює святий Григорій Нісський у творі «Велике огласительне слово», говорячи: «День пришествя Христового називається днем Господнім не тому, що це останній із земних днів, не тому, що в день цей прийде Христос, і навіть не тому, що в день цей відбудеться Суд над людьми, але тому що Сам Бог усіх і Владика просяє як оком змигне славою Свого Божества. Значить, день цей називається днем Господнім заради саява Світу Божества, а не через просте пришествя. Як днем все зірки гаснуть при саяві чуттєвого сонця, те ж станеться і в день той. Все видиме відступить і поступиться місцем Творця неба і землі. І Той, Хто зараз невидимий для всіх, тоді буде єдиним днем і з Богом. І для святих це буде днем вічної радості. Для грішників, які не побачили через очищення в своєму житті Світло це, Христос залишиться недоступним і в майбутньому» [82].

День пришествя Спасителя або «День Господній» стане часом переміни світового буття, що вказується в поясненні святого, чуттєвий тлінний світ перетвориться у нетлінний, бо Бог освятить все Своєю славою, тобто благодать Божа знищить гріх у цьому світі. Тоді всі люди померлі воскреснуть, бо більше не буде земного світу чи духовного, все буде єдиним у славі Божій, тому померлі тіла воскресніть, до них повернуться душі померлих людей, котрі відновлять їх до нового життя.

Отці-каппадокійці чітко говорять, що Друге пришествя буде для грішників судом, для праведників та святих Спаситель уже живе у них, Господь тільки відокремить остаточно одних від інших. Для праведників суд Божий відбувається вже у цьому житті, тому за Григорієм Нісським: «Так під час майбутнього Суду і спокутування не судиться, бо вже був судимий; і світлом тим не одягається, бо вже просвічений; і входячи в цей вогонь, не випробовується і не обпалюється, бо вже випробуваний; і що з'явлений тоді день не вважає днем Господнім, бо від бесіди і спілкування з Богом він сам став світлим і сяючим днем» [82].

Отже, людина, котра за життя була освяченою благодаттю Божою та явила образ і подобу Божу під час Другого пришествя Спасителя прославиться, для

грішників ця подія стане викриття їх нечестивості. Але Другого пришествя чекають всі померлі люди, щоб їх тіла воскресли для прославлення в благодаті Божій чи для спокутування за порочне життя. В цьому і полягає зміст Символу віри – «чекаю воскресіння мертвих і життя будучого віку», що за поясненням Григорія Нісського значить: душі померлих повернуться до своїх тіл, вони увійдуть в їх тіла й тіла ці оживуть, і людина відродиться у новому житті. Це є природнім буттям людини, на думку святителя, бо душа ніколи не помирає, а під виразом «воскресіння мертвих» потрібно розуміти воскресіння тіл, через повернення у них душі [85].

За святителем Григорієм Нісським, людина після смерті тіла не втрачає свого іпостасного буття, її особистість міститься тільки у душі, тому вона завжди чекає на цей день, адже це не природній стан її буття без тіла. За вченням православного богослів'я, що ґрунтується на Священному Писанні та поясненнях отців та вчителів Церкви, тіло, котре воскресне після Другого пришествя Спасителя буде не тілом, тим яке померло, це буде тіло інше. Григорій Нісський говорить, що це тіло буде духовне, тобто на ньому не буде ознак плоті – «шкіряних риз». Таке тіло буде звільнене від смерті та тління, тілесна природа людини буде схожою до ангельської, бо більше не будуть «ні одружуватися, ні заміж виходити, ні вмерти вже не можуть, бо рівні вони Ангелам, і вони сини Божі, синами воскресіння будуть» [84].

Пояснюючи, загальне воскресіння Григорій Нісський прагне показати, що воскресіння потрібно розуміти не як повернення душі до тіла й відродження тіла. Найперше потрібно говорити про прославлення людини та її безсмертної природи, котра вже не буде помирати й воскресати. Тому воскресіння пов'язано і з воскресінням всієї природи людини, навіть її іпостасі в якій відбудеться оновлення всієї людини: «В день воскресіння навіть та частина людського тіла, яка тисячу років тому була з'їдена м'ясоїдними птахами, повернеться як ніби вона і не була втрачена. І ті члени, які були з'їдені китами, акулами або будь-якими іншими морськими тваринами, воскреснуть разом з людиною. Ті тіла, які спалив вогонь і з'їли в могилах черви, і взагалі всі тіла, знищені тлінням, «цілими і неушкодженими будуть підняті від землею. Всі втрачені частини тіла

будуть заповнені, і людина постане цілком. Це означає, що у нас буде наше власне тіло, яке, однак, не буде підвладне тлінню і смерті» [85].

Це станеться неодмінно з людиною як з творінням Божим, бо Господь створив людину не для того, щоб вона померла. Смерть є результатом і плодом гріха. Бог прагне відтворити «творіння, віддане тлінню», як пояснює святий Григорій Нісський у слові другому «На святу Пасху», що присвячено тему воскресінню з мертвих під час Другого пришестя Христового. Він стверджує, що воскресіння мертвих станеться обов'язково, бо це не неможливо для Бога, і аналізує те, як це станеться. Зокрема він викладає три причини обов'язковості воскресіння з мертвих:

По-перше, Бог, Який воскресить тіла мертвих, це Той Самий Бог, Який створив людину з пороку земного. «Ми, – каже святий Григорій, – вважаємо творіння якоюсь даністю, але якщо поміркуємо над ним, то побачимо, що це щось чудове. Дійсно, яким чином тонкий прах сконцентрувався і вийшло тіло? Із тієї ж речовини утворилися кістки, шкіра, жир і волосся. Тобто, незважаючи на те, що є одним тілом, разом з тим з'явилися різні члени цього тіла» [89]. Далі, він описує різну тканину кожної частини тіла: легені м'які, печінку шорстку і червону, серце – жорсткий орган тощо. Тому дуже дивно, що Єва була створеною з такої малої частини тіла, як ребро Адама. Але як же з ребра вийшла голова, ноги, руки і інші частини тіла? І на ці питання він відповідає: «Бог, Який створив людину таким чином, має силу відтворити її знову і виправити зотлілу частина тіла. Адже Сам Бог є творцем і першого творіння, і другого прикрашення. Тому ознакою розсудливості і мудрості є віра в те, що говорить Бог, щоб ми не досліджували способів і причин, що перевершує наші сили» [89].

По-друге, різні приклади в природі та подіях життя Христа, показують, що Бог всесильний і що для Нього немає нічого неможливого. Якщо Господь воскресив чотириденного Лазаря, сина найнської вдови і дочку Яїра, значить Він може воскресити всіх людей. «Як Христос воскресив трьох осіб, – говорить святий, – може зробити так з усіма людьми» [89]. Тому на питання, як воскресають мертві, він відповідає питанням: «Як повстав чотириденний

Лазар» [89]. Далі за поясненням святителя, якщо людина за благодаттю Божою зачинається, носить утробі, народжується і зростає, то воскресіння мертвих може статися таким же чином, яким народжується людина. Якщо з маленького насіння утворюється рослина за Божим Промислом, то з будь-якого стану Бог може з пороку підняти людину в першоствореному вигляді.

Для прикладу він використовує образ зерна, що помирає у землі, але постає доля нового життя, ніби із смерті повертається до існування знову в такому самому вигляді. Так само і людина, після воскресіння отримує все те саме чим володіла, та навіть іще кращу свою природу. Святитель Григорій Нісський використовує для ілюстрації воскресіння багато аналогій з природи, наприклад зміна пір року впливає на форму та вигляд живих істот, це також видно із народження та зростання людини, через необхідність сну, після котрого людина відновлює свою дієздатність та активність. Те ж саме, звичайно, відбудеться і під час воскресіння. Оскільки тлінне знищиться за законом тління, але тим більш оновиться силою і дією Божою. З усіх цих прикладів видно, що воскресіння мертвих цілком природна подія. Як ми вважаємо природним народження людини, зміни в природі, ріст рослин і взагалі всі ті події, які відбуваються в природі, настільки ж природним ми повинні вважати оновлення і відтворення людини у воскресінні мертвих.

По-третє, тіло після виходу з нього душі не знищується повністю, але розпадається на те, з чого складено, на чотири стихії або елементи: вода, повітря, вогонь і земля. Тіло розпадається, але не зникає повністю, душа хоча і розлучається з тілом, але пам'ятає елементи і частини свого тіла, силою Божою вона з ними з'єднається у належний час. Активною силою цього відновлення є людська іпостась [89].

По-четверте, тіло воскресне не те яке померло, а нове, преображене, якщо людина була благочестивою чи досягнула святості. Тіло грішника буде іншим, воно відобразить характер його порочного життя, щоб у такий спосіб переконати людину в існування Бога та Божого правосуддя й зупинити гріх серед людей. Про це святитель говорить так: «якщо смерть – це кінець життя, то вбивця, перелюбник, користолюбець, клятвoporушник, брехун і

безсердечний стануть ще гіршими, досягнуть успіху у злі. Якщо нема воскресіння, то нема і Суду. Якщо немає Суду, тоді втрачається страх Божий і, як наслідок, де не врозумиться людина там гріх радіє разом з дияволом» [89].

Богословські аргументи святителя Григорія Нісського щодо воскресіння із мертвих стали основою есхатологічного православного богослів'я. Особливо вони вплинули на богословські системи Іоана Дамаскіна, Симеона Нового Богослова та святителя Григорія Палами. Останній в ісихазмі довів, що навіть до мертвого тіла потрібно відноситися з повагою та шануванням, тому в чині поховання за православною традицією його потрібно обов'язково піддати землі: звідки вони вийшло, туди має повернутися. Хоча святитель Григорій Нісський переконував, що будь-яке померле тіло воскресне, навіть спалене на вогнищі. Проте тривалий час у православ'ї було заборонено спалювати померле тіло, спалення вважалося запереченням віри у майбутнє воскресіння [46, с.94].

Доречно тут згадати про долю дітей, котрі померли не охрещеними. Вирішення цього питання святитель Григорій Нісський присвятив працю «Про немовлят передчасно вкрадених смертю». Цей твір він адресував для одного правителя Каппадокії Єрія, котрого цікавило питання: яка посмертна доля дітей, які померли з народження.

Відповідач йому, святитель Григорій Нісський написав спеціальний твір, де намагався задовольнити усі інтелектуальні запити Єрія, котрий був благочестивим правителем й цікавився багатьма питаннями богослів'я та церковного життя. Тому святитель на початку твору наголошує, що це питання має моральний та індивідуальний зміст, не можна звинувачувати у смерті немовлят рідних людей та вказувати, що ці діти є позбавленими участі в Царстві Божому після всезагального воскресіння.

Святитель відразу наголошує, що діти котрі помирають відразу після народження є невинними, бо по-перше, вони не мають особистих гріхів; по-друге, зло цього світу їх іще не торкнулося, не осквернило їх природу. Такі діти можуть безперешкодно увійти до Царства Божого, значить краще померати після народження, ніж страждати у житті, боротися з гріхами, а потім опинитися а пеклі.

Григорій Нісський заперечує так думку й говорить, що Божественна благодать спасає усіх, а оскільки життя створене Богом, то людська сутність завжди є безсмертною. Загрозою для безсмертя людини є її власна воля, через яку вона спрямовує своє життя до зла, і, таким чином, людина помирає назавжди як Боже творіння. Мета людини єднання з Богом, це і є обоження, і якщо людина народжується, особливо дитина безгрішною, і відразу помирає, то для неї не має ні яких перешкод, щоб зійти до Бога. Тим більш якщо це немовля, котре народжується на світ за даром Божого життя і виходить з утроби матері своєї чистим за природою, вільним від гріха. Тому немовля з моменту свого народження відчуває просвітлення розуму, Григорій Нісський вказує, що немовлята мають розумну молитву, згідно уявлення свого розуму: «Немовля, приходячи в буття, перебуває в освіті розуму. Ми часто помічали, що є немовлята, які моляться, і моляться навіть уві сні. Один афонський монах каже, що коли маленькі діти звертають свою увагу кудись в сторону і сміються без причини, то це означає, що вони бачать свого Ангела Хоронителя. Те, що трапляється в житті святих, для яких завжди природно жити разом з ангелами, буває і з маленькими дітьми» [87].

Отже, неохрещені немовлята не наслідують вину первородного гріха, бо по-перше, вони володіють чистим розумом, який іще не відчув спокус, по-друге, як невинні у гріху, вони покликані до обоження від самого народження. Померлі немовлята, котрих не встигли охрестити мають лише тлінну тілесну природу. Від вини первородного гріха не звільняє навіть хрещення, у цьому таїнстві людина з'єднується із Христом, щоб перемогти смерть – наслідок первородного гріха й зробити свою природу чистою та просвітленою благодаттю.

Про безгрішність та чистоту немовлят, Григорій Нісський говорить наступне: «Немовля, не спокушене злом, не маючи ніякого недуги душевних очей, яка перешкоджала залученню до світла, живе за природою. У нього немає потреби в очищенні для набуття здоров'я, оскільки на початку він в душі не прийняв хвороби. Розум немовляти чистий, не хворий і відрізняється здоров'ям

і своїм природним станом. Тому у немовляти немає ніяких перешкод до прилучення божественного Світла» [87].

Святитель Григорій Нісський пояснює, що між немовлям і дорослою людиною існує відмінність. Дорослий отримує задоволення від своїх життєвих справ, від сімейного життя, від розваг, інтересів тощо. Немовля задовольняється молоком матері, любов'ю батьків, спокійним сном; для дитини це єдині духовні та матеріальні блага. Крім цього немовля більше ні чого не хоче, тому воно є безгрішним, непорочним, живучи тільки за потребою своєї тілесної та духовної природи. Тому немовлята не мають зла, тільки любов, і до Бога вони тягнуться тим, що є у їх сутності, а це «прагнення добра й причастя божественного Світла. Людина в міру своєї сприйнятливості приймає божественну благодать і божественне багатство. Це природно незалежно від тілесного віку, в якому знаходиться людина, від великої кількості або нестачі чеснот. Саме в такій перспективі потрібно бачити майбутній стан людини, а не порівнювати добродійне життя зрілої людини з життям дитини або людини незрілої» [87].

Причиною смерті дітей у віці немовляти, Григорій Нісський називає Промисел Божий. Бог, бачачи їх страждання, полегшує для них життя, щоб вони не страждали у цьому світі через свою неміч. Святитель радить християнам не осуджувати людей, в яких померли маленькі діти від народження або при народженні. Причина смерті відома тільки Богові, тому Бог «у подібних випадках не дозволяє дитині жити саме з тієї причини, що бачить його зле майбутнє. І це Він робить з любові і людинолюбства, не позбавляючи його, звичайно, нічого з майбутніх благ» [87].

У такий спосіб Господь зцілює також людство від гріха, показуючи через смерть невинних дітей, що причиною страждання є зло, від чого Бог хоче врятувати людину: «Новонароджене немовля відривається від життя, щоб на трапезі цього життя не віддався він пожадливістю. У цьому ми бачимо велику любов і людинолюбство Боже» [87].

Отже, немовлята, котрі померли неохрещеними є безгрішними, вони відразу після смерті оселяються душами серед праведників. Вони чекають у

цьому місці загального воскресіння, через свою невинність вони не можуть постати на останній суд, а відразу будуть віднесені Богом до обоження. Завершуючи цей твір святий наголошує: «У всякому разі, немовлята, що йдуть з життя передчасно, з одного боку, не перебувають у скорботному стані, але з іншого боку і не рівні тим, хто трудився, щоб очистити себе за допомогою будь-якої чесноти. Крім того, відхід до Бога і причастя нетварного світла є природний стан душі. А їхні діти не можуть бути цього позбавлені, бо силою Божественної благодаті можуть досягти обоження» [87].

Отже, Бог створив людину безсмертною душею і тілом. Смерть же тіла, розлучення душі з тілом, на яке була засуджена людина, яка не покорилася в раю Закону Божому – є тільки особливий неприродний стан душі і тіла – страта безсмертної людини. І наприкінці часів цей протиприродний стан має бути подоланий і людина має бути відновлена в повній своїй єдності. Воскресіння мертвих є важливою умовою повноти і досконалості Божого суду. Учителі Церкви одноголосні в думці про те, що суд буде повним і досконалим, тільки якщо перед ним з'явиться вся людина, а якщо цілісна людина складається з душі і тіла, які грішили разом, то такою вона і повинна з'явитися на суді.

4.2. Стан людської природи після загального воскресіння мертвих та участь у Божому суді

Душі померлих людей після смерті чекають на продовження життя у тілі, тому поняття «воскресіння» потрібно розуміти в значенні: загального воскресіння мертвих й повернення їх зотлілих тіл до життя. І поняття «воскресіння» у своїх творах святий Василій Великий, Григорій Богослов та Григорій Нісський використовують в контексті повернення чи відродження людської природи до безсмертного життя. І Василій Великий у творі «Тлумачення на книгу пророка Ісаї» пояснює: «помирає плоть, а безсмертна душа є нетлінною, що є нетлінним повинно одягнутися в нетління, про що говорив апостол (1 Кор. 15: 53). Душа нетлінна повернеться й підніме упале тіло, відповідно вона воскресне й буде більше не померати тіло» [22, с.449]. Так святий пояснює образ бачення святим пророк Ісаєю Господа Саваофа в

Єрусалимському храмі, коли він був покликаний до пророчого служіння. Як тлумачить це місце книги пророк Ісаї святитель, Ісая бачив прообраз майбутнього «Дня Господнього», коли Бог буде відомий всьому своєму творінню й прикличе всіх до Себе на «святую гору Свою». Під якою він розуміє ідеальну Церкву, до котрої увійдуть всі віруючі, що під час свого життя увінчали себе благодаттю Божою. Їх тіла будуть нетлінними, бо вони освятили їх святістю благодаті, тому в силу своєї святості душі, вони повернуть свої тіла до життя. Цей час він називає «останніми днями» характеризуючи його так: «Останніми днями називаються дні, що наближаються до закінчення цього часу. Бо до тлінного світу цього прирівняна природа текучого часу. Вона має властивість та спорідненість з видимими предметами, відійде разом із зруйнованими речами, настане після цього минулого буття, щось не очікуване і очікуване разом із тим, що у ньому іще буде. Оскільки дні та ночі, місяці та роки, мають початок від сонця, місяця та від руху тверді. Тому перед кінцем цього світу буде явлена гора Господня та дім Божий на верху гір» [22, с.452]. Друге пришествя стане початком нового вічного життя, котре не буде обмежене тілесним перебуванням. Всі померлі та тлінні тіла воскреснуть при загальному воскресінні мертвих, душі померлих, які буди в Пеклі з'єднаються зі тілом, щоб їх совість стала засобом покарання для них.

Отці каппадокійці по різному пояснюють поняття та явище Страшного суду. Наприклад, як ми бачимо із «Бесіди 8» Василя Великого на Страшному суді людину судитиме її совість, тому грецьке слово «суд» (κρίσις) у нього має два значення випробування та засудження. Із твору святителя «Бесіда на псалом сьомий» видно, що під поняттям «суд» він має на увазі випробування людини на землі у добрі та противленні гріху. На доказ розуміння суду як випробування у благочесті він посилається на слова Пс. 25: 1-2 та на 1 Кор. 11: 31, котрі вказують на суд як випробування людини у виконання заповідей Божих. Так на його думку робив Господь, коли жив на землі й проповідував Євангеліє, Він повчав закону, але протиставляє його життю грішників. Випробовуючи їх так, Він розкривав їм справжнє значення Закону, що й пояснює святий Василій: «досліджуючи життя Господа, Сам Себе він піддавав суду від кожного й Свої

заповіді протиставляє життю грішників, оправдуючи Себе доводив, що Він це робив для того, щоб судді вимагали спасіння, щоб побачили грішники переконавшись у винності своїх гріхів визнали суд Божий, щоб не без згоди терпіли накладене на них покарання» [5, с.324].

Пояснюючи різні тексти Священного Писання, він зупиняється на властивості суду як процесу судочинства. Такий суд стосується людей, котрі заперечують спасительну дію християнської віри, ведуть порочний образ життя, не хочуть прислухатися до виконання Слова Божого, ці люди будуть Богом покарані. Зокрема щодо цього він пояснює: «я думаю, що не всі одягнені у це земне тіло, однаково будуть судимі Праведним Суддею, тому що дуже різні зовнішні обставини трапляються з нами, тому суд над кожним буде різний. Бо робить більш важкими або полегшує наші гріхи те, що від нас не залежить або відбувається навколо нас не за нашою волею» [5, с.324]. Далі у творі «Бесіда на псалом сьомий» святитель характеризує різні стани гріхопадіння людини, але для грішників, незалежно від їх життя, буде однакова відповідальність за свої вчинки, буде «за правдою». Але гріх завершиться із судом Бога над людьми, тоді припиниться смерть людей, бо як вказує святий Василій: «У випробуванні сердець та утроб Бог покаже Своє правосуддя» [5, с.326].

Якщо у першому випадку святитель під судом розуміє випробування людини у вірі через совість, як це було у житті старозавітніх патріархів, царів й пророків, то у другому випадку суд – це суд Божий, на якому постануть грішники й праведники у воскреслому тілі та душі. Покаранням їм буде відлучення їх від благодаті Святого Духа, без якої людина втратить можливість спасіння. При цьому Василій Великий був переконаний, що муки грішників будуть духовними та тілесними. На праведників чекає вічне блаженство, котре очікувало на людину до гріхопадіння. В цьому стані людина буде вічно бачити Бога й звертатися до Нього як до свого Батька. Святитель по-різному характеризує стан людини в Раю, в одних творах він називає це «блаженне перебування», в інших «вічний спокій», а прообразом райського життя є життя людини за вченням Євангелія.

Далі святий пояснює, що в День Господній, після того як відбудеться воскресіння мертвих Господь остаточно знищить гріх. Найбільшим гріхом святий вважає гординю, від якої зло увійшло до життя світу. Господь посоромить всіх гордих, противників Бога й настане час іншого життя, котрий він описує так: «З явленням світла зникне темрява, з поверненням здоров'я припиняться муки та хвороби, і з виявленням істини природи брехня викриється. Коли пізнається істинно високе, що вище всякого розуму й величає, тоді відриється досі невідома істина, тоді все що було раніше високим та приємними стане приниженим. Тому всякій розумній природі одному Богові будуть віддаватися істинне звеличення, все оманливі відійде» [22, с.457].

Оскільки Священне Писання, говорить святий, завжди вказує на один час Другого пришестя Христа, загального воскресіння та страшного суду та прихід слави Божої на землю, то все це слід розуміти як очищення творіння від гріха, що є «Страшним для демонів та грішників, спасительним для цілого світу пришестя Христове ... після знищення земного відриється духовне, знищиться грішне, а відриється образ Небесного» [22, с.459].

Таким чином, святий Василій Великий пояснює, що всезагальне воскресіння буде не просто новим життям для світу та людини. Це взагалі буде інший світ, де не буде панування гріха над творінням, бо людська тілесна природа не буде піддаватися смерті, тлінню та не буде більше матеріального існування. У книгах Старого Завіту вперше про воскресіння мертвих сказав у своїх пророцтвах пророк Ісая: «Воскреснуть мертві та востануть у гробах» (Іс. 26: 19). Більш точні пророцтва висловлював пророк Єзекіїль у 37 розділі та пророк Даниїл (Дан.12: 2). У книгах Нового Завіту тема воскресіння мертвих є головною, тому цим вченням завершується Символ віри. І на цьому базується богослів'я отців каппадокійців, наприклад вчення Василя Великого можна підсумувати так: тіло після смерті зруйнується, але воскресне через повернення до нього душі, разом знову постане людина у всій повноті своєї природи. Григорій Богослов стверджує, що після смерті, для душі настає час очікування,

після чого вона знову повернеться до рідного тіла, та унаслідуює з ним небесну славу.

Григорій Нісський про це говорить так: «кожна людина після смерті знову повернеться сюди у час загального воскресіння. Що значить це «повернеться»? одна справа зруйнування, а інша справа відновлення. Наприклад: стіна має складеність з каміння та розчину та дерева, коли вона розпадається на каміння, розчин та дерево, з яких складена, тоді це називається «зруйнування», коли вона складається знову з каміння, розчину та дерева, тоді це називається «відновлення», бо зруйнована стіна знову повернулася до свого попереднього стану. І так, коли ми складені з чотирьох елементів – землі, води, повітря та вогню, руйнуємося смертю і погребасмо, то ці елементи знову відновляться у нас за силою Божою у новому вже тілі. Якщо грішник, то він отримає вічні муки за злі справи й буде страждати у такому стані, якщо праведник, то він отримає нагороду за вінець добрих справ, які чинив у минулому житті» [85].

Отже, тіла грішників також воскреснуть, адже вони є безсмертними, проте тіла їх будуть відрізнятися від тіл праведників, оскільки вони не освятилися у благодаті Божій. Котрими будуть ці тіла, святителі каппадокійці не розвивають детально, вони тільки вказують особливо Григорій Нісський, що природа тілесна праведників буде мати вигляд Спасителя під час події преображення та з'явлення апостолам після воскресіння.

Воскресіння з мертвих відбудеться через те, як вказує Григорій Нісський, бо цього вимагає Божа справедливість. Це має відбутися тому, бо по-перше людина є єдиною істотою, що складається з душі, тіла та особистості, окремо ці компоненти не є людиною. По-друге, воскресне тільки тіло, бо все що робила людина: «злословила устами й молилася устами, блудила тілом й дотримувалася непорочності тіла, крала рукою та давала милостиню рукою» [85]. Тому воскресне тіло, щоб отримати відповідну нагороду за своє життя, і це відповідає Божій справедливості, на чому наголошує святитель: «Якщо тільки душа боролася і досягла чесноти, тоді нехай буде увінчана тільки вона; якщо ж і тіло приймало участь в подвигах чесноти, тоді хай воно буде увінчане з ним разом» [85].

І святитель Григорій Богослов, пояснюючи воскресіння тіла, як з'єднання його із душею, що людина буде такою ж самою за природою після воскресіння як була до смерті, тобто тіло збереже свою форму та функції членів тіла, проте унаслідок з душею «незбагненну славу... Бо точно також як душа, єдина з тілом на землі, ділила з ним труднощі і негаразди, подібним же чином і тепер вона передає йому те, що їй приємно, чим вона буде насолоджуватися Вічного Життя. ... І тоді я буду споглядати свого улюбленого брата Кесарія, так що він більше не буде вмирати і ми не будемо нести його в могилу, не будемо його оплакувати, не будемо про нього сумувати. Тоді я побачу його світлим, славним, високим. Таким, яким ти, найближчий мені з моїх братів, багато разів мені був уві сні» [70].

Найкраще серед усіх каппадокійців стан людської природи після воскресіння тіл пояснив святитель Григорій Нісський. Він стан людської природи після загального воскресіння характеризує через роз'яснення, що відбувається з тілом людини після смерті. Тіло після смерті піддається тлінню, розпаду, воно перетворюється на прах, тобто землю. Але це тління підкреслює він не завдає жодної шкоди «божественному образу» людини, тому що смерть хоча і «розкладає чуттєве тіло, але не знищує» [85]. «Хлібороб радіє, – говорить святий, – коли бачить, як насіння знищується в землі, куди він його посіяв, але боїться і тремтить, коли бачить його незотлілим, бо знає, що розкладання – це початок майбутнього плодоношення. Подібним чином радіємо і ми, коли похована людина. Божественний Апостол вірно назвав поховання сіянням (1 Кор. 15: 42-44), бо сіяння тіла вище іншого сіяння. Адже сіяння насіння змінює тління і смерть, тоді як поховання тіла, якщо ми живемо за Богом, змінюють нетління, безсмертя і нескінченні блага» [85].

Тому тління тіла, на його думку, є справою Промислу Божого, коли людина помирає треба скоріше радіти смерті, бо помирає гріх, він зникає із правом тілесним. Так улаштував Бог це земне життя, щоб, як він говорить: «зруйнувати тлінне житло тіла і звести його кращим, Він, перш за все, виймає з нього душу, відокремлюючи її тілесної смерті. Коли ж воскресне тіло, тоді Він

знову введе в нього душу, і з більшою славою! Так давайте не будемо звертати уваги на тління тіла, але зосередимося краще на майбутню красу і славу» [85].

Далі святитель пояснює, що існування тіла після смерті не припиняється, воно хоч і зотліло, але зберігає своє буття: «Точно так само, як коли ми бачимо статую, що руйнується в плавильній печі, то не думаємо, що знищується метал, але що це відбувається, щоб домогтися кращого виготовлення нової статуї, так само точно потрібно думати і про майбутні тлінні тіла. Як розплавлення в печі не є знищення, але оновлення статуї, так і смерть наших тіл – це не «знищення», але «оновлення», тобто відновлення, вдосконалення. Отже, коли бачиш гниття і розкладання тіла, то чекай «переплавки», реконструкції. Простеж і далі цей приклад. Майстер-ливарник кидає в піч бронзову статую, щоб знову відлити тобі бронзову. Але Бог руйнує в землі матеріальне і смертне тіло, щоб виготовити тобі статую золоту і безсмертну. Бо земля, прийнявши тлінне і смертне тіло, поверне тобі тіло нетлінне і непорочне – славне і вічне» [85].

Пояснюючи своїй сестрі Макрині, що воскресле тіло після смерті буде на багато кращим ніж попереднє, він говорить, що всі хто не визнають воскресіння з мертвих заперечують воскресіння Самого Спасителя та Його нову тілесну природу, в якій Він з'явився учням після воскресіння. За виглядом людське тіло буде складатися із тих компонентів із яких створено було Богом: «Коли прийде час загального воскресіння мертвих, то за велінням Божим кожна зі стихій віддасть те, що отримала від людини, і таким чином, як це відомо тільки Творцю людини» [84].

Але яким буде це тіло ні хто з людей не знає, для нас відомо, як говорить Григорій Нісський, що це тіло буде не тлінним – духовним, бо «Святий Дух буде постійно перебувати у тілі праведних і діяти через них, хоча в тілі ж буде присутня і душа ... воно називається «духовним», оскільки буде «легше і тонше, так що буде триматися, підніматися і носитися в повітрі» [84].

Таким чином, як зауважує святитель Григорій Нісський, тіла більше не будуть мати вагу, але, переведені в більш божественний стан, будуть як небесні тіла без плотської природи. Щодо такого стану людської природи Василій

Великий говорить, що природа прославленого тіла буде різною, в залежності від святості кожна людина отримує свою нагороду від Бога – «для кожного є своя обитель від свого достоїнства приготованого Богом» [22, с.468].

Тіла святих від часу воскресіння мертвих преобразяться та стануть тілами Слави Божої, тоді як тіла праведників стануть просто духовними та нетлінними. Григорій Нісський характеризує так цей стан: «тіла людей після свого воскресіння будуть нетлінними, не потребуватимуть їжі і сну, не будуть схильні до змін. Вони будуть подібні до тіла Христа, яке вийшло з гробу, не помітне ні для кого, що входило в горницю і виходило з неї через замкнені двері. Воно не потребувало їжі. Христос їв після Свого воскресіння, звичайно, не тому, що потребував цього, але щоб учні зрозуміли, що це не привид. Ця їжа була спалена Його Божеством, тому що вже не було травної системи і всіх тих дій, які є ознакою тлінності і смертності» [84]. Отже, тіла святих будуть володіти такою славою, яка буде відповідати стану душі. А тіла грішників теж звільняться від тління та смерті, але не будуть духовними і прославленими, як тіла святих.

За поглядом Григорія Нісського після загального воскресіння люди матимуть один й той самий вік, а не стан віку в якому померли: «всі люди будуть віку зрілої людини. І немовля, яке померло в малому віці, і той, хто помер в глибокій старості, будуть одного віку, і, як кажуть, віку Христового. Природно людям набути вік зрілої людини близько тридцяти років» [84].

У «Слові до скорботних і тих, які представилися від справжнього життя до вічного» Григорій Нісський пояснює, що душі людей, які знову з'єднаються зі своїми тілами «знайдуть горницю за своєю гідністю, наповнену або світла, або темряви. Хто запалив свій світильник, ще в цьому житті будуть перебувати у світлі невечірньому. Ті, що були нечисті, у кого очі серця були сліпі, не побачать божественного Світла. Тіла ж святих стануть святими сосудами Святого Духа. Наскільки чистими були вони тут, настільки прославленими стануть, сяючими, блискучими подібно Світла божественному й повстануть вони і тоді» [91].

Під час загального воскресіння мертвих воскреснуть всі благочестиві та грішні. Тіла останніх стануть безсмертними, але не прославленими, цю відмінність пояснює святий Григорій Нісський так: «Всі ж повстануть нетлінними, але не всі на славу, а одні для покарання, інші ж для слави. Загальне Воскресіння буде належати всім, але воскресіння зі славою тільки праведно проживши» [92].

Отже, у каппадокійців тема всезагального воскресіння з мертвих тісно пов'язана із подією страшного суду або за їх поясненням «Божим судом». Суд цей буде здійснювати Господь Ісус Христос, як говориться у Священному Писанні (Ін. 5:22, Діян. 7: 31). Василій Великий слово «суд» пояснює в значенні «викриття», тобто на суді відбудеться «викриття праведниками грішників ... кожний грішник побачить своє життя у житті вічному. І коли грішні миряни побачать в Царстві Небесному праведних мирян, грішні царі – царів праведних, багаті, одружені – багатих і одружених святих, і всі інші грішники, які будуть перебувати в пеклі, побачать собі подібних в Царстві Небесному, тоді вони будуть осоромлені і не зможуть нічим виправдатися» [67].

Судочинство Спасителя буде відбуватися відповідно до Його боголюдської природи. Він буде судити як людина, що жила серед нас і показувала приклад святості та праведності, та як Бог, що постраждав заради спасіння людства. Тому день суду Божого буде днем остаточного одкровення Бога людству, відкриття у повній мірі Слави Божої світові. Святий Василій Великий є творцем молитви, котра входить до чину Полуношниці, називається вона «Молитва святого Василя Великого» і починається словами: «Господи Вседержителю, даруй мені пройти цю ніч справжнього життя...». Текст цієї молитви виражає погляд тогочасної Церкви на Суд Божий, що кожен із нас дасть відповідь за своє життя перед Богом, до цього християнин завжди має бути готовим, бо якщо перше пришествя Христа було спасительним та смиренным, то друге страшним й Він викриє всі наші приховані справи [34, С.312-314].

У листі «До падкої діви» він говорить, що на суді Божому кожен дасть відповідь за своє життя, через це цей суд буде справедливим та остаточним. Усе

життя людини записане «книзі життя», про яку відомо із Священного Писання у книзі Одкровення Іоана Богослова (Одкр. 20: 12) і на суді ця книга буде відкрита Богом. І святитель так говорить про цю подію: «Господом внесені образи скоєного, так щоб кожен міг згадати свої гріхи і бачити, за що його карають. І тоді ми побачимо, як перед нами постане скоєне нами, і буде ясно все, що ми зробили справою або словом. Книга відкриється, щоб одночасно ясно і чітко уявити добрі, злі, явні, таємні справи і думки, так щоб їх чули всі, і Ангели, і люди» [19, с.529].

У цьому ж листі він говорить, що гріхи людини подібні нечистотам, які забруднюють тіло та душу. І на суді Божому цей бруд стане видимим і непотрібно буде ніякого викриття, Господь відразу пізнає грішників та праведників. Відокремлення їх один від одного буде миттєвим, бо як пояснює святитель: «Він представить і побачить все скоєне, як в дзеркалі. Розум буде бачити і Суддю, і наслідки Божественного Судочинства. У той же час суддя, всезнаючий і безсторонній, що мав судити наші справи, ясно представить доводи Своєю справедливості», відповідно до яких кожному воздасть за ділами його. Таким чином, і осуджені будуть згодні з тим, що суд щодо них був найсправедливішим» [22, С.498-499].

Святитель Григорій Богослов у «Слові 40 на святе хрещення» пояснює, що Друге пришествя Христа стане судом вже через те, що Господь явить силу своєї святості та чистоти. Грішники, лукавий та демони не зможуть цього витримати, вони від цього будуть засудженні за своєї погане життя. Господь явиться світу так, як це відбулося під час преображення Спасителя перед вибраними учениками, що Його Божество стане видимим усім: «Господь прийде знову в Своєму славному явленні, щоб судити живих і мертвих: Він більше не буде плоттю, але не буде і безтілесним, Він прийде таким чином, як лише Сам Він знає, в боговидимому тілі, так, щоб Його бачили і ті, хто розіп'яв Його і проткнув списом на хресті (Откр.1: 7), і одночасно, щоб залишитися Богом, чужим властивості матеріальній, тобто чужим властивості бути відчутним. Тоді почуються стогони і поллються сльози, земля затремтить, як тростинка, і небо

згорнеться, як сувій, місяць більше не дасть свого світла, і зорі попадають, і сонячне світло переміниться у темряву» [77].

Святі-отці каппадокійці не називають суд Божий «страшним судом», це поняття є невідомим для їх богословського мислення, вони акцентують увагу на характері викриття гріха. Святий Григорій Нісський пояснює: «Навіть ангели, що нічим не згрішили, тремтять того дня; але який же трепет проймає грішників в той страшний день? І нехай ніхто не думає, що Суд буде відбуватися в стані забуття і що покарання буде як уві сні. ... Не обманюйте себе, люди, той, хто карається під час сну, тільки мріє, тоді як його тіло і душа відпочивають на ложі. Але в день судний душа і тіло разом постануть перед страшним судилищем, де суддя неупереджений і мірило незмінне; де всі ми станемо нагими. Там діти будуть судимі разом з батьками, дружини з чоловіками, і справи всіх стануть явними ... Жахнемося ж того дня» [81]. Тому святий радить вже у цьому житті турбуватися про час приходу на суд Божий, бо тут іще можна відплатити за гріх добром, але там гріх буде гріхом й покарання за нього, за добро буде нагорода добра. «Вже зараз будемо готуватися, бо тільки нинішнє життя – це життя боротьби і покаяння, а майбутнє життя – це життя відплати. Уже зараз, бо кінець прийде раптово в день, коли ми не чекаємо, і в годину, якого не знаємо, – говорить святий Григорій Нісський, – страшно намагатися купити найнеобхідніший товар, коли закрилася ярмарка життя. Страшно, коли зголоднів, і шукати їжу неможливо, коли вичерпається манна. Страшно забаритися і побачити біду, коли вона вже непоправна: коли ти підеш з цього життя, коли з гіркотою закриється книга справ і вчинків кожного, коли будуть покарані грішники, коли засяють і прославляться ті, хто очистився тут» [81].

Отже, святий повчає, що для людини не має іншого шляху для спасіння крім відкритого Богом на суді, де праведники будуть відокремлені від грішників. Господь це зробить так легко як пастух відокремлює овець від козлів (Мф. 25: 32). У нашій природі, що воскресне буде відображатися все наше попереднє життя, так як це відбувається за земного перебування у совісті. Григорій Нісський навіть вказує, що закон суду Божого даний у природі

людини через совість Богом. Щоб у такий спосіб людина завжди відчувала наслідки гріха для своєї природи, тому в нас говорить він: «Записано все наше любодіяння, стягання, клятвопереступи, богохульство, ворожіння, убивство ... ми всі постанемо перед цим судом, на якому завершиться таємниця нашої свободи, дарована нас Божественною благістю, що ми користувалися для нашого спасіння» [81].

Отже, після загального воскресіння, за вченням святих каппадокійців, відбудеться кінцевий суд, який очолить Господь Ісус Христом. Він як Спаситель повинен здійснювати суд над своїм творінням, Йому найперше відомі справи людини, через боголюдську природу. І суд цей буде кінцевим одкровенням Бога людству, бо за мірою чистоти життя людини буде визначено її стан перебування: праведники унаслідують рай та вічне життя, а грішники – пекло.

4.3. Світ й людство після Божого суду: вічне блаженство у раю чи страждання у пеклі

На суді Божому буде визначено нагороду праведників та покарання для грішників. Якщо нагорода праведників у всіх святих оцтв розуміється як блаженство у Царстві Божому, то стан грішників та їх покарання, пояснюється святими отцями та вчителями Церкви по різному. Думки та богословські концепції святих каппадокійців у цьому також розходяться.

Спільним для них є розуміння, що рай та пекло – це два способи буття людини, але Бог не є їх творцем, бо Сам Бог є раєм для святих і пеклом для грішників. Гріх, як пояснювали каппадокійці, відокремив людину та світ від Бога, не тому що так хотів Господь, а людина через гріх стала ворожою істотою. Все її життя це війна з Богом, хоча Бог з людиною не прагне воювати, навпаки Він спасає своє найкраще творіння. Бог ніколи не є ворогом людини, але людина стає ворогом Бога, тому що не має спілкування з Ним і участі в Його благодаті. Звідси слід розуміти стан раю та пекла, рай – це перебування в любові Божій, а любов Божа проявляється у дії благодаті Божої. Взагалі, благодать є тотожною поняття любові Бога до людства, тому святитель Василій Великий пояснює у першій бесіді «Про створення людини за образом»: «Рай є

любов Божа, в якій насолоджуються всіма блаженствами» [3, с.298]. Пекло є станом протилежним до любові, це страждання та муки, що «страшніші за всяке можливе покарання» [3, с.298].

Але не можна стверджувати, що у пеклі не буде любові. Бог любить усіх людей, творіння, що наділене його образом, має любов своїй сутності, але у раю ця любов буде насолодою, в пеклі стражданням. Все через те, що грішники та праведники по різному переживали Бога. Господь нагородить кожного за мірою його благодаті: грішників вона буде мучити, а праведників – радувати. Висловлюючись про це, святитель Василій Великий зазначає: «Любов своєю силою діє двояко: вона мучить грішників, як і тут трапляється одному терпіти від другого, і веселить собою тих, які дотримувалися праведності» [3, с.299]. Тобто любов Божа поширюється на всіх людей, але діє по-різному. Значить, і благодать Божа, тобто Його любов, яка буде освячувати всіх, буде діяти відповідно до стану людини.

У творі «Бесіди на псалми», тлумачачи вірш: «голос Господа висікає полум'я вогню» (Пс. 28: 7), він говорить, що диво це сталося з трьома отроками в палаючій печі. Тоді полум'я розділилося на дві частини, і тому з одного боку «палило всіх, які стояли близько», а з іншого – «прийняло в себе дух і доставило до тих отроків найприємніший подих і прохолоду, так що вони перебували в спокійному стані, як би під деревиною затінку» [5, с.366]. І хоча це полум'я спалювало тих, які перебували поза піччю, в той же самий час воно зрошувало отроків так, як ніби вони перебували в тіні дерева. Нижче він зауважує, що вогонь, приготований Богом для диявола і його ангелів, «присікається гласом Господнім». Вогонь має дві сили: силу палити і силу просвітлювати, тому грішників палить, праведників зігріває та освітлює. Таким чином, силу вогню відчують по різному, одні обпалюють та мучаться, інші насолоджуються, тому «голос Господній, що розпалює вогонь й розділяє його, потрібен для того, щоб вогонь покарання став несвітлим, а світлом спокою став вогонь не обпалюючий» [5, С.367-368]. Вогонь у пеклі буде не світлим, позбавленим сили просвітлення, він буде темним, тобто закриватиме грішникам бачення гріхів та можливості покаяння. Вогонь для праведників буде

неопалюваним, під цим вогнем потрібно розуміти благодать Божу, що перебуватиме над ними вічно.

У творі «Правила широкого викладення» Святитель Василь Великий переконує, що стан пекла є позбавленням спілкування з Троїчним Богом. Для людини, найкращого творіння Божого, це саме нестерпне страждання. Бог так влаштував буття людини, що без Нього вона потрапляє у ситуацію катастрофи, тобто відчужується та віддаляється від Бога. В пеклі вона не буде бачити Бога та відчувати спасительної дії Його благодаті, через що буде відчувати нестерпний біль у своїй природі, оскільки гріх є знищенням людини, то природа пошкоджена гріхом буде відчувати страждання безперервно. Це найважчі страждання, бо як говорить він: «там де не має Христа, все перетворюється на прокляття та жах» [67]. Значить потрібно боятися пекла як позбавлення любові і спілкування з трипостасного Богом, джерелом життя й любові.

Іншим покарання у пеклі є для грішників відчуття сорому, після Божого суду вони побачать свої гріхи й захочуть виправитися, але не зможуть. А це для них буде пригніченням, ганьбою, про що буде нагадувати совість своїми докорами стосовно неправдивого життя. З цим соромом грішники будуть жити вічно, і завжди матимуть перед очима знаки гріха, вчиненого тілом; ці знаки, як якась незмивна фарба, будуть вічним докором їх душам. І як говорить святитель: «весь цей сором і вічна наруга їх буде випробувати, коли Суддя сяде на престолі і перед Ним затремтить все творіння, являючи покарання гірше всіх ... це є найжорстокіше і нестерпне покарання з усіх покарань. Ганьба ця буде нестерпною, бо про це на яскравому і відкритому для всіх видовищі буде явлено все, і наші знайомі і незнайомі побачать всі наші гріхи! Глядачами всього цього будуть святі, які світліше золота, і каміння дорогоцінного, і променів сонячних. За всім цим спостерігатимуть і ще більш прославлені Ангели, Архангели, Сили, Влади» [67].

За святителем Василієм Великим, це ще не всі покарання у пеклі, особливі муки відчуватиме нерозкаяний грішник. Його будуть мучити темні ангели – біси та демони, що безперестанно перебуватимуть біля нього. Їхні обличчя

будуть подібними до ночі, оскільки ними володіє ненависть до людей, до того ж тіла грішників будуть їсти черви, приносячи нестерпні страждання. Що святий описує так: «Так що в цьому без благодатному місці триває інше, неймовірне життя. Там панує інша смерть, більш тяжка і гірка, ніж розлучення душі і тіла, і смерть ця – вічне пекло з безутішний плачем!» [67].

Дуже емоційне опис пекла передає святий Григорій Нісський, відмічаючи у «Великому огласительному слові», що повноту мук і скорбот життя грішників у пеклі, навіть порівняти не можна з нашим уявленням про страждання у земному житті. Хоча для опису майбутніх покарань використовуються аналогії кар земного світу, але їх приблизність мінімально умовна: «Так що коли ти чуєш про вогонь пекельний, то розумій щось відмінне від відомого тобі вогню, бо той вогонь має інші властивості, відмінні від земної. Той вогонь негасимий, тоді як земний вогонь можна погасити у той чи інший спосіб. І це велика різниця. Значить, вогонь пекла це щось інше і не схоже з тим вогнем, який ти знаєш. І також коли ти чуєш про «черв'яка» майбутнього пекла, то нехай розум твій за співзвучністю не вдається до відомого «хробака» земного. Бо властивість хробака, що він «невсипущий» (Мк. 9: 48), зовсім переконує нас в тому, що це щось в корені відмінне за своєю природою від відомого хробака» [82].

В іншому місці він уточнює думку: «Не думай, що це той же вогонь тільки тому, що називається вогнем. На відміну від вогню матеріального, який палить і знищує все, що прийняв, пекельний вогонь вічно палить потрапивших в його владу і ніколи не вщухає, чому він і називається незгасним» [82]. Оскільки людина у цьому житті не здатна уявити загробний світ, бо вона не має відповідного досвіду, тому неможливо точно визначити і природу покарань для нерозкаяних грішників. Тільки притча про багача і бідного Лазаря (Лк. 16: 19-31) дає нам деяке, неясне, втім, уявлення про це, вказує святий. З цієї притчі відомо: «що в іншому світі грішний багатій позбавляється всього, чим насолоджувався він в житті справжньому. Він відчуває болісні страждання, невтомну спрагу, нестерпний страх, нескінченну тривогу і безперестанні докори сумління, які, однак, не приймаються Богом, так як проявляються після

смерті. У той же час він відчуває розпач, бачачи, що інші, ті, кого він зневажав, наприклад Лазар, насолоджуються вічним щастям і блаженством» [82].

Отже, «пекло» каппадокійські святителі розуміють як темряву, а під раєм – світло. Праведники і грішники побачать після загального воскресіння Бога в іншому житті, але, в той час як праведники будуть з'єднані з Богом, грішники будуть цього позбавлені. Це видно з притчі про безумного багача, котрий бачив Авраама та Лазаря на його лоні, але не мав спілкування з Богом, і тому горів у вогні. Тоді як праведний Лазар був у раю, що Василій Великий характеризує такими словами: «Це країна живих, де немає ні ночі, ні сну – образу смерті. Там немає матеріальної їжі, ні пиття – підтверджень нашої немочі, ні хвороби, ні болю, ні лікарень, ні судів, ні торгівлі, ні мистецтва, ні грошей – початку зла, причини війн, кореня ворожнечі; там країна живих, не вмираючих за гріхи, але живуть істинним життям у Христі Ісусі» [5, с.368].

Святитель Григорій Богослов стан життя людини в раю прямо називає обоженням людства, про що він говорить у першому слові на Пасху: «Христос прийняв менш», тобто людську природу, щоб дарувати нам більше, тобто обоження. Тому і ми повинні стати богами заради Нього, бо і Він заради нас став Людиною» [79]. Стан «обоження» святитель називає «обоготворенням праведників», котрі причащатимуться Божественного єства, тобто благодаті Божої, як це буде відбуватися він не пояснює: «В раю ми можемо насолоджуватися тобою, але зрозуміти Тебе не можемо» [80].

Тема раю та пекла у святителя Григорія Богослова є менш викладеною. Він зосереджується на темі воскресіння тіл та суду Божого як покарання грішників. І щодо цього він вказує, що майбутнє життя по воскресінні буде нагородою для праведників у світлі благодаті, для грішників: вони не побачать світла через не очищенні свої душі та тіла. У слова «Про хрещення» він говорить: «Вічне життя – це Світло для тих, хто очистив свій розум; вона є для них Світлом в міру їх чистоти. А темрявою воно є для тих, хто сліпий розумом, хто не просвітився в цьому житті і не досяг просвітлення й обоження» [77].

Цю різницю між світлом й темрявою ми можемо побачити і серед чуттєвих предметів, указує він: «Одне і те ж сонце просвічує здоровий погляд і

затмарює хворий. Значить, винне не сонце, а стан очей. Те ж саме відбудеться і в Друге пришестя Христове. Один Христос, але лежить на падіння і востання, на падіння невіруючих і на востання вірним. Те ж саме Слово Боже і зараз, тим більше тоді, і за своєю природою страшно недостойним, і заради людинолюбства містимо для прикрашених себе належним чином. Тому не всі удостоюються перебувати в тому ж чині і положенні, але один гідний одного, а інший – іншого, в міру, гадаю, свого очищення. Відповідно за чистотою свого серця і розуму людина буде їсти одну і ту ж нетварну енергію Божу» [77].

Отже, за святителем Григорієм Богословом, Той Самий Бог є рай і пекло для людини, тому що кожен відчуває енергію Божу у відповідності зі своїм душевним станом. І в одному своєму поетичному творі він говорить так про це: «О, Трійця, її ж служителем і проповідником нелицемірним бути я удостоївся! О, Трійця, Яка колись усіма буде пізнана, одними в освітлення, іншими – в муках» [80]. Тобто від людини залежить ким для неї буде майбутнє з'єднання з Богом – світлом чи мукою.

Пояснюючи стан грішників і праведників у пеклі та раю, святитель Григорій Назіанзин говорить: «Праведників, які творили добро і які воскреснуть, щоб насолоджуватися вічним життям (Ін. 5: 29), після Загального Суду очікує несказанно світло і споглядання Святої і царственої Трійці, просвіщаючи яскравіше і світліше і наповнюючи розум їх, хто став частиною тіла Господа Ісуса. Це сяйво і бачення Святої Трійці, і знання Бога, як я вважаю, і є справжнє Царство Небесне ... про це сказав Господь: «Блаженні чисті серцем, бо вони побачать Бога (Мф. 5: 8). Що є Царство Небесне? Це справжнє розуміння суцього, яке Священне Писання називає «блаженством» ... після Загального Суду праведні засяють, як сонце, разом з Ангелами в Життя Вічне, разом з Господом нашим Ісусом Христом, бачачи Його завжди і, будучи видимими їм, насолоджуючись безперервно, що виникає з радістю, прославляючи Його з Отцем і Святим Духом в нескінченні століття століть» [86].

На прикладі боговидця пророка Мойсея, святитель Григорій Нісський розкриває можливість людиною в раю споглядати Бога. Райське спілкування з

Богом спричинить у природі людини постійний приріст благодаті, через яку буде збільшуватися у праведників любов до Бога. Чим більше вони будуть Його пізнавати, тим гаряче любитимуть, і чим гаряче любитимуть, тим солодшим буде їх хвала Йому. Так само як властиво святим ангелам, які чим більше люблять Його, чим більше знають, а чим більше знають, тим більше люблять. І, як пише святий Григорій Нісський: «той, хто бачить Бога, ніколи не насичується! Чим більше він Його бачить, тим сильніше стає бажання на Нього дивитися. І ніколи не буде пересичення від зору Божественного особи» [86].

Щодо вічного страждання грішників погляди отців каппадокійців відрізняються. Наприклад святі Василій Великий та Григорій Богослов стверджують, що страждання грішників будуть вічними. Зокрема у своїх правила святий Василій наполягає, що навіть не потрібно мислити про помилування у пеклі грішників. На його думку це «омана диявольська, щоб забути слова Господа. Деякі навіть насмілюються наполягати, що пекельним мукам прийде кінець, так що вони можуть ще сміливіше грішити» [71].

Іншого міркування дотримується Григорій Нісський, у творі «Про душу та воскресіння» він пояснює, що блаженство небесного і райського життя буде зростати ще більше, бо там ми зустрінемо і дізнаємося наших рідних і друзів, що померли в покайні. Питання, яке задають собі всі люди, що бачать смерть, часто позбавляючи нас радості і підсилюючи скорботу: «Чи побачу я знову моїх улюблених? Зустріну чи знову тих, з якими разом я жив і ділив радість і печаль, тривогу і скорботу?» Там отримаємо відповідь. Там відбудеться радісна зустріч, якої жадає наша душа. Там зустрінуться вірні дружини, там знову розквітне ніжна посмішка, там розкриються обійми благочестивої матері назустріч своїм боголюбивим дітям і взаємно! ... Тому що життя вишній природи є любов» – як зазначає святий Григорій Нісський [85].

Проте, святий вказує далі, що любов у раю не буде схожою на любов тілесну. Це буде любові вільна від матеріальної чуттєвості, вона буде заснована не на родинних зв'язках, як між подружжям або між батьками і дітьми. Це буде вища любов, чисто духовна, любов «у Господі». Тому радість, яку ми будемо отримувати від тієї святої любові, абсолютно не буде зменшуватися навіть до

тих людей, котрі не опиняться в раю. Адже в тому пресвятому житті, кров і плоть, родинні узи за тілом, мирські знайомства і всі подібного роду зв'язки не будуть мати ніякого значення. Нові, непорушні, вічні зв'язки з'єднають тоді всіх між собою й зі Спасителем Христом, й двома іншими Особами Пресвятої Трійці.

Проте у святителя Григорія Нісського зустрічається вчення про всезагальне очищення світу й творіння від гріха. Коротко це можна висловити так, що сатана, злі духи та грішники покаються, пекло зникне і настане всюди райське життя. У своєму творі «Про життя Мойсея», він приводить найглибші думки і зауваження щодо такого міркування, вказуючи, що у житті людини дії її воля та воля Божа, котра не скасовує свободу людини. Тому якщо людина захоче вона може у не мучитися у пеклі, для цього їй дане покаяння. Хто не змінить свій спосіб життя, зазнає безліч мук. Життя грішників в іншому світі не буде схоже на скорботи земного життя. Оскільки вони буду страждати за свої гріхи, то пекло можна розуміти як власний стан грішників, яке буде існувати в їх житті до моменту спрямованості їх волі. Тому він рай і пекло пов'язує з волевиявленням людини і говорить: «Для Бога немає пекла, Він і не творив людини для пекла, але це – вільний вибір людини» [82].

У своєму «Великому огласительному слові» він пише, що з душею людини відбувається те ж, що і з тілом. Людям, які мають тілесні хвороби, лікарі заподіюють страждання і неприємності, але коли вони зціляться і відчують здоров'я, дякують своїм лікарям. Так буває і з душею: «Коли після закінчення довгого часу вилучено буде з єства зло, нині до них домішане і зріднене з ними, бо ж здійсниться відновлення перебуваючих нині у злі у первісний стан, одноголосно воздасться подяка всьому створінню і всіх зазнали мука при очищенні і навіть ті, котрі не мали потреби на початку очищення» [82]. Тут говориться про відновлення людського єства в первісному стані, про звільнення від зла, яке увійшло в нього в результаті гріхопадіння, а також про спільну з усіма подяку Богові.

Але цей уривок вказує, що звільнення від зла дає можливість людині змінити своє становище природи, після чого людина також змінює стан своєї

волі. Можна сміливо стверджувати, що святий говорить про можливість виходу людства з стану пекла. Бо любов Бога не може миритися з злом та присутністю гріха. Якщо людина богоподібна, то цей її образ не відмінюється навіть у стані пекельних мук. Навпаки, страждання не знищують у пеклі недосконалість людини, страждання прокладає відмінність між праведниками та грішниками, що вказує на їх тимчасовість.

Щодо цього він говорить так: «по очищенні і винищенні таких пристрастей вогняними ліками місце кожного заміниться на краще: нетління, життя, честь, благодать, слава, сила і якщо на ще що інше, таке подібне, що є у Самому Богові та в Його образі, тобто в естві людському» [82]. Далі у поясненні святий звертається до слів апостола Павла: сіється в тління в нетління встає, сіється в неславу в славі встає; сіється в немочі встає у силі, сіється тіло звичайне, встає тіло духовне (1 Кор. 15: 42-44). І тут він помічає, що нетління, слава, честь і сила відносяться не до тілесного стану, а головним чином до душевного. Стан душі відбивається і на стані тіла, тобто пов'язане зі ступенем очищення душі в цьому житті. Він говорить не про всіх людей, не про тих, хто не з Богом, а про тих, які надіються на очищення та зцілення під дією сили Божої.

Отже, святий Григорій Ніський говорить про скасування смерті, тому спасіння грішників із пекла та від пекла треба розуміти як звільнення від тління. Коли смерть буде знищена, перестане існувати і зло, потреба у пеклі відпаде. І те, що може відбутися у кожній людині, може мати стосунок і до всього творіння що є грішним, тобто до падших ангелів та грішників, про що він говорить: «Підкорення ж Богу є повне відчуження від зла ... Коли творіння звільниться від смерті і тління, тоді Бог увійде в нього і стане для кожної людини всім. Бо ясно, що тоді воістину Бог буде у всьому, коли ніякого зла не буде споглядати в суцях. Це і нині досягається в Церкві, яка є Його Тіло» [82].

Хто з'єднається з Господом Ісусом Христом, той буде жити Його життям. У Друге пришествя Христове воскреснуть мертві, буде скасована смерть і тління, всі постануть на суд. Але люди будуть сприймати цей процес як просвітлення Божою благодаттю, проте кожен сприйме її за своїм станом. Усі

люди, як праведники, так і грішники, будуть відновлені у своєму бутті, котре заслужили. Відповідно стан раю та пекла буде визначений природою людини. Але Бог із свого людинолюбства не залишить без благодаті нікого, всі відчуватимуть цю любов, але по-різному: праведники будуть з Богом, а грішники лише бачитимуть Його, але не матимуть з Ним спілкування. Зла, страждання й гріха онтологічного не існує, це наслідки нез'єднання людини з Богом. Проте ліквідація зла не означатиме відсутність грішників, і якщо від час Другого пришествя Христового відбудеться відновлення природи, але не волі. Всі люди знайдуть безсмертя, тіла всіх людей воскреснуть, але не зазнає змін воля людини, її особиста думка. Грішники знайдуть пізнання Бога, побачать Бога, але не долучатимуться до Нього, їх не пускатиме вогонь благодаті, котрий обпалюватиме їх гріховний стан. Але любові ці творіння від Бога не будуть позбавлені, вони будуть каятися, проте які це буде мати наслідки для них він не пояснює. За його міркуванням стан пекла буде, але залежатиме від вічності Царства Божого, тобто раю.

Отже, святий Григорій Ніський стверджує рай – Царство Небесне не має меж, воно вимірюється милосердям та любов'ю. Через це стан раю поширюється на все творіння, навіть на пекло, бо зла, гріха й смерті не існує. Реальним є Божа любов, що поширюється на все творіння, вказуючи на це Григорій Ніський стверджує: «У любові одна межа – безмежність» [82].

Отже, як навчають Василій Великий, Григорій Богослов та Григорій Ніський справжнє життя людини та світ розпочнеться в Царстві Божому. Де творіння постане в іншій природі, про яку людина може здогадуватися, але вона у земному житті живучи повинна пам'ятати, що мета її досягнути обоження – воскреснути, щоб перемогти смерті та наслідки гріхопадіння. І як доводив останній святий каппадокійського, тріо Григорій Ніський: «цьому буде початок, але не буде кінця» [82]. Тому цей світ буде перетворений і стан душ після смерті також буде змінено «до іншого способу життя». Бо як життя нинішнього світу аналогічне природі нинішнього світу, так і майбутнє життя людей у Царстві Божому буде таким, щоб відповідати новим умовам їх життя.

ВИСНОВКИ

Святі отці-каппадокійці заклали богословський фундамент для розвитку християнської православної догматики. Вони намагалися відповісти на всі запитання християнської віри, що були вимогою їх часу. Основою їх богословського вчення було пояснення, що боговтілення Спасителя Господа Ісуса Христа відбулося з метою перемоги диявола й відкриття людства шляху до воскресіння, тобто повернення до стану безсмертя та обоження. Цього людина до сягає у Церкві у межах свого особистого життя та іпостасного існування через входження у природу Логосу – Тіло й Кров Спасителя у таїнстві Причастя (Євхаристії) й дії благодаті Святого Духа. Саме ці два аспекти природи Церкви – христологічний та пневматологічний, стали класикою православної еклесіології, до якої участі доклали святителі Василій Великий, Григорій Богослов та Григорій Нісський.

Василій Великий та Григорій Богослов сформувавши вчення Церкви про Святого Духа, вони по праву є засновниками пневматології, при цьому вказавши, що спасіння людини від гріха, смерті та тління відбувається через дію благодаті Святого Духа. Тобто загальне воскресіння мервтих здійсниться у час Другого пришествя Спасителя, Котрий явиться у силі Слави Божої – через видиму дію Святого Духа. Благодать Божа підніме всіх до життя, воскресить та остаточно визначить долю людства, відокремлюючи грішників для перебування в пеклі, а праведників й святих до життя у Царстві Божому.

Григорій Нісський вдосконалює систему онтологічних та сотеріологічних поглядів попередніх богословів. Він пояснює Церкву як воскресле тіло Господа Ісуса Христа, що відкриється людині під час Другого пришествя Спасителя, коли остаточно буде знищений гріх та смерть для всіх живих істот. Призначення людини перемогти гріх, щоб більше не помирати, за земного життя цього удостоюються деякі, лише святі люди. Але людина у своїй природі містить всі ознаки до святості й обоження, тому Григорій Нісський навіть дотримувався думки, що все творіння досягне святості, незалежно від рівня падіння свого гріховного стану. Вважається, що він був прихильником вчення

про «апокастасіс» – відновлення всього творіння до першоствореного стану буття, навіть іще з більшим потенціалом обоження.

Слід наголосити, що проблема смерті з усіма її причинними та наслідковими властивостями вирішувалася у Церкві християнськими богословами і до епохи каппадокійського богослів'я, але лише у богословських творах Василя Великого, Григорія Богослов та Григорія Нісського пояснення смерті, загробного або потойбічного життя, воскресіння мертвих набуло догматичного визначення за вченням книг Священного Писання. Подальші отці та вчителі Церкви лише вдосконалювали їх напрацювання, через що з VI ст. закріпився погляд на заупокійне богослужіння як на «таїнство» Церкви, в якому людина звільняється від гріховної плоті та постає перед Богом. Думки богословів щодо цього були різні, дискусії про смертну відправу, як нове таїнство тривали до XIV ст., і у Церкві перемогла позиція, що посмертне богослужіння не є таїнством. Оскільки, смерть – це не звільнення людини від гріха та сходження до Бога у чистоті душі, смерть є недосконалістю людини, руйнування її тілесної природи, і завдання християнина перемогти смерть. Всі ці аскетичні вчення про смерть та можливості звільнення від неї були викладені у богословській творчості святих отців каппадокійців, які сформували цілісну концепцію християнської антропології, де пояснили всі аспекти буття людини у світі пов'язані із смертю та воскресінням, які викладені у змісті цієї магістерської роботи.

Отже, дана магістерська робота викладає пояснення, за богослів'ям Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Нісського: чому помирає людина й що ж є причиною її смерті? Яка посмертна доля людини? І що буде з людиною та її матеріально-духовною природою після загального воскресіння мертвих під час Другого пришестя Спасителя Ісуса Христа? На ці та інші питання відповідає виклад даної магістерської роботи, що концептуально можна викласти у наступних положеннях.

По-перше, каппадокійці обґрунтували, що смерть не створена Богом, тобто Бог не створив людину смертною, але смерть, як паразит увійшла в людське єство після гріхопадіння Адама та Єви. Завдяки людині смерть не тільки

призвела до її знищення, смертними стали всі живі істоти, весь світ став тлінним.

По-друге, поява смерті призвела до поширення зла у світі серед людства. Зло – є супротив Богові, запереченням Його любові та вічності, а отже смертю Бог зупиняє дію зла у світі, щоб воно не стало безсмертним та вічним.

По-третє, смерть існує через успадкування людством природи прабатьків Адама та Єви, і вона не є покарання людини за гріхопадіння, а наслідком існування людини без Бога через творення зла. Щоб знищити владу смерті над людиною, відбулося боговтілення Сина Божого, через Якого здійснилося скасування смерті у житті людства. Людина через таїнство Євхаристії з'єднується із воскреслою природою Ісуса Христа, й таким чином, смерть більше не володіє нею.

По-четверте, смерть існує тілесна та духовна. Під час тілесної смерті помирає гріховна природа людини, духовна смерть є нездатністю людини до бачення своїх гріхів, відсутністю в ній покаяння та здатності до виправлення свого життя. Духовна смерть через це є безповоротним стражданням людини, котра прирікає її на вічні муки у пеклі.

По-п'яте, відповідно до такого розрізнення смерті на тілесну та духовну, смерть тілесну потрібно розуміти як таїнство, тобто невидиме звільнення людини від гріховно плоті, до чистового духовного життя. Тому людина під час свого земного життя визначає характер свого загробного існування: вона буде з Богом чи отримає місце спокутування за свої плотські гріхи.

По-шосте, каппадокійці характер загробного життя не пояснюють детально, вони вказують на тимчасовий стан цього існування та на неможливість людиною зрозуміти передання душ людей по смерті тіла.

По-сьоме, людина, навіть після смерті тіла не втрачає можливості бути людиною, її постать та особистість незмінно поєднана із духовною природою, що чекають на воскресіння тіла й з'єднання з ним.

Отже, святі отці-каппадокійці переживання смерті людиною під час земного життя надають особливого значення. Смерть вони визначають як наслідок гріха, проте і причиною до боротьби з гріхом у своїй природі.

Смертність людина відчуває та бачить від початку свого життя, і цим вона здатна стимулювати себе до виправлення свого становища. Бо смерть руйнує її життя, є перешкодою до відчуття любові, власне смерть заперечує любов, яка є властивістю природи людини. Відповідно каппадокійці надають великого значення переживанню смерті, тобто людина у земному житті повинна пам'ятати, що є смертною. Це почуття викликає у людини страх Божий, що після смерті на неї чекає відповідь за своє життя на суді Божому після воскресіння з мертвих.

Переживання людиною смерті повинно вказувати їй, що вона не повинна помирати. Смерть не природній стан її біологічної та духовної природи, людина як образ Божий, вказують каппадокійці, покликана до звільнення від всього, що відсторонює її від Бога. Найперше це проявляється в її гріховній плоті, котра помирає, щоб тіло могло воскреснути та бути вільним від гріха й смерті.

Мета людини за земного життя освятити свою природу благодаттю Святого Духа та з'єднанням з Тілом та Кров'ю Спасителя. Бо так людина перемагає смерть і стає учасником вічного життя, що настане після Другого пришествя Сина Божого, під час якого всі воскреснуть. Але одні для одних, тобто святих і праведних, воскресіння стане початком нового життя в Царстві Божому, на інших чекає участь у пеклі, оскільки вони не явили святості та освячення в благодаті, вони будуть приречені на страждання.

Через це християнин від свого народження і до смерті повинен готуватися до всезагального воскресіння, щоб його природа тілесна була повернута до життя через дію благодаті Святого Духа для блаженного життя, а не для страждання у пеклі.

Святі отці Василій Великий, Григорій Богослов та Григорій Нісський вважаються упорядниками заупокійного богослужіння. Вони написали молитви, які читаються під час чину поховання для переходу людини від земного життя до вічного. Традиція читання Псалтиря під час поховання була запроваджена святителем Василієм Великим, який назвав цю книгу «малою Біблією», вказуючи на характер її покаяння та спокутування за своє життя.

Серед усіх отців та вчителів Церкви, саме каппадокійські святителі написали більшість творів присвячених похованню людини. Вони як ніхто переживали смерть у своєму житті, через те що часто втрачали близьких родичів у юному віці, а тому прагнули втішити всіх, які оплакували смерть рідних людей. Смерть вони пояснювали як етап до нового кращого життя, що чекає на людство із Другим пришестям Сина Божого Спасителя світу. Метою життя людини, згідно християнського віровчення є досягнення обоження, що відкрилося людству через воскресіння Ісуса Христа. Кожен хто долучається до воскресіння через таїнства Церкви перемагає смерть та досягає стану обоження. Християнська віра – це віра у вічне та безсмертне життя, тому хто живе вірою у воскресіння боголюдини Ісуса Христа не помирає. Смерть для нього є звільненням від тління, щоб у час Другого пришестя Спасителя та загального воскресіння мертвих, тіло буде повернуте до буття у новому безсмертному вигляді.

Отже, як вчать каппадокійські святителі, смерть для людини є найбільшою мукою у земному житті. Людина до смерті ставиться як до найтрагічнішої події, але через віру в Ісуса Христа Спасителя отримує спасіння від смерті. Коли долучається до Його боголюдської природи, втілюючись у наслідки Його воскресіння через таїнства Церкви. Спаситель своїм воскресінням показав шлях до вічного й безсмертного життя, але щоб це сталося, щоб ми воскресли разом із Христом, ми повинні спочатку померти з Ним і жити Його життям як своєю власною природою. Якщо ми досягнемо цього, тоді в день загального воскресіння зможемо воскреснути у новому преображеному тілесному єстві, що було у Христі під час події Преображення. Тому через смерть та воскресіння зі мертвих людина пізнає богоподібність своєї природи, до реалізації цього вона покликана у земному житті після гріхопадіння. І через подолання смерті визначається її майбутнє доля в Царстві Небесному або страждання у пеклі після загального воскресіння з мертвих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Біблія : Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. Пер. Патріарха Філарета (Денисенка). – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1416 с.
2. Василий Великий, свят. Беседы на Шестоднев // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2008. – Том 1: Догматико-полемические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Прил.: Архиеп. Василий (Кривошеин). Проблема познаваемости Бога. – С. 215-293.
3. Василий Великий, свят. Беседа первая о сотворении человека по образу // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2008. – Том 1: Догматико-полемические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Прил.: Архиеп. Василий (Кривошеин). Проблема познаваемости Бога. – С. 294-305.
4. Василий Великий, свят. Беседа вторая о человеке святого Василия Великого, архиепископа Кесарийского // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2008. – Том 1: Догматико-полемические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Прил.: Архиеп. Василий (Кривошеин). Проблема познаваемости Бога. – С. 305-315.
5. Василий Великий, свят. Беседы на псалмы // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2008. – Том 1: Догматико-полемические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Прил.: Архиеп. Василий (Кривошеин). Проблема познаваемости Бога. – С. 315-419.
6. Василий Великий, свят. Беседа 5 На память мученицы Иулиты и продолжение сказанного в предыдущей беседе: о благодарении // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Том 1: Догматико-полемические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Прил.: Архиеп. Василий (Кривошеин). Проблема познаваемости Бога. – С. 618-625.
7. Василий Великий, свят. Беседа 8 Говоренная во время голода и засухи // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Том 1: Догматико-полемические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Прил.: Архиеп. Василий (Кривошеин). Проблема познаваемости Бога. – С. 638-644.
8. Василий Великий, свят. Беседа 9 О том, что Бог не виновник зла // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Том 1: Догматико-полемические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Прил.: Архиеп. Василий (Кривошеин). Проблема познаваемости Бога. – С. 645-653.

9. Василий Великий, свят. Беседа 13 Побудительная к принятию святого крещения // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Том 1: Догматико-полемические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Прил.: Архиеп. Василий (Кривошеин). Проблема познаваемости Бога. – С. 676-683.
10. Василий Великий, свят. Беседа 18 На день святого мученика Гордия // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Том 1: Догматико-полемические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Прил.: Архиеп. Василий (Кривошеин). Проблема познаваемости Бога. – С. 697-701.
11. Василий Великий, свят. Беседа 19 На день святых сорока мучеников // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Том 1: Догматико-полемические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Прил.: Архиеп. Василий (Кривошеин). Проблема познаваемости Бога. – С. 702-705.
12. Василий Великий, свят. Беседа 26 Утешение больному // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Том 1: Догматико-полемические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Прил.: Архиеп. Василий (Кривошеин). Проблема познаваемости Бога. – С. 741-744.
13. Василий Великий, свят. Нравственные правила // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Т. 2: Аскетические творения. Письма. Прил. 1: Святитель Амфилохий, епископ Иконийский. Творения. Прил. 2: Статьи о свт. Василии Великом. – С. 19-101.
14. Василий Великий, свят. К монахиням // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Т. 2: Аскетические творения. Письма. Прил. 1: Святитель Амфилохий, епископ Иконийский. Творения. Прил. 2: Статьи о свт. Василии Великом. – С. 537-540.
15. Василий Великий, свят. О крещении. Пер. П.К. Доброцветова // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Т. 2: Аскетические творения. Письма. Прил. 1: Святитель Амфилохий, епископ Иконийский. Творения. Прил. 2: Статьи о свт. Василии Великом. – С. 377-439.
16. Василий Великий, свят. О подвижничестве // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Т. 2: Аскетические творения. Письма. Прил. 1: Святитель Амфилохий, епископ Иконийский. Творения. Прил. 2: Статьи о свт. Василии Великом. – С. 102-148.
17. Василий Великий, свят. О Святом Духе. К святому Амфилохию, епископу Иконийскому // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Том 1: Догматико-полемические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Прил.: Архиеп. Василий (Кривошеин). Проблема познаваемости Бога. – С. 60-109.

- 18.**Василий Великий, свят. Письмо 6. К Нектариевой супруге // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Т. 2: Аскетические творения. Письма. Прил. 1: Святитель Амфилохий, епископ Иконийский. Творения. Прил. 2: Статьи о свт. Василии Великом. – С. 452-454.
- 19.**Василий Великий, свят. Письмо 43 (46). К падшей деве // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Т. 2: Аскетические творения. Письма. Прил. 1: Святитель Амфилохий, епископ Иконийский. Творения. Прил. 2: Статьи о свт. Василии Великом. – С. 526-532.
- 20.**Василий Великий, свят. Слово о новопросвещенных и на Воскресение Спасителя нашего Иисуса Христа // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Т. 2: Аскетические творения. Письма. Прил. 1: Святитель Амфилохий, епископ Иконийский. Творения. Прил. 2: Статьи о свт. Василии Великом. – С. 1041-1046.
- 21.**Василий Великий, свят. Слово на воскрешение Лазаря Четверодневного // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Т. 2: Аскетические творения. Письма. Прил. 1: Святитель Амфилохий, епископ Иконийский. Творения. Прил. 2: Статьи о свт. Василии Великом. – с. 1013-1017.
- 22.**Василий Великий, свят. Толкование на пророка Исаию // Творения: В 2 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2009. – Том 1: Догматико-полемические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Прил.: Архиеп. Василий (Кривошеин). Проблема познаваемости Бога. – С. 419-593.
- 23.**Ефрем Сирин, св. Похвальное слово иже во святых отцу нашему Василию Великому // Творения в 8 томах. – М.: Русский издательский центр имени Святого Василия Великого, 2014. – Том II. Писания духовно-нравственные. – С. 292-300.
- 24.**Ориген. О началах // Ориген. О началах. Против Цельса. СПб.: Библиополис, 2008. – С. 35-402.
- 25.**Сократ Схоластик. Церковная история. Пер. СПбДА под ред. И.В. Кривоушина. – М.: РОССПЭН, 1996. – с.368

Література

- 26.**Армстронг А.Х. Истоки христианского богословия. Введение в античную философию. Пер. с англ. В. А. Самойлова. – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2006. – 256 с.
- 27.**Бенедикт XVI. Отцы Церкви. От Климента Римского до святого Августина. Пер. с ит. О. Хмеяевская. – М.: Издательство ББИ, 2012. – vi+184 с.

- 28.Болотов В.В. История Церкви в период Вселенских Соборов: История богословской мысли. Сост. Д.В. Шатов, В.В. Шатохин. – М.: Поколение, 2007. – 720 с.
- 29.Буткевич Т.И., прот. Зло, его сущность и происхождение. В 2 томах. – К.: «Пролог», 2007. – Том 1. – 314 с.
- 30.Буткевич Т.И., прот. Зло, его сущность и происхождение. В 2 томах. – К.: «Пролог», 2007. – Том 2. – 264 с.
- 31.Василиадис Н. Таинство смерти. Пер. с новогреч. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1998. – 592 с.
- 32.Василий (Бакояннис), архим. Таинство исповеди и жизнь после смерти по учению Святых Отцов. Пер. с греч. игум. Леонтий (Козлов). – М.: Святая гора, 2015. – 255 с.
- 33.Велтистов В. Грех, его происхождение, сущность и следствия: Критико-догматическое исследование. – М.: Тип. М. Г. Волчанинова (б. М. Н. Лаврова и Ко), 1885. – 312 с.
- 34.Вера и жизнь христианская : По учению святых отцов и учителей церкви. Составил Н. Сагарда. – М.: Паломник, 1996. – IX – 630 с.
- 35.Виноградов Н.П. Догматическое учение святого Григория Богослова. Магистерская диссертация. – Казань: Типография Императорского университета, 1887. – 508 – XII с.
- 36.Гаврилюк П.Л. История катехизации в древней церкви. Под. ред. свящ. Г.Кочеткова. – М.: Свято-Филаретовская московская высшая православно-христианская школа, 2001. – 320 с.
- 37.Давыденков О. Догматическое богословие : учебное пособие. Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет. – М. : Издательство ПСТГУ, 2013. – 624 с.
- 38.Доброцветов П.К. Григорий Нисский // Отцы Каппадокийцы. Василий Великий. Григорий Богослов. Григорий Нисский. – М.: АлМи, 2009. – С. 146-191.
- 39.Иерофей (Влахос), митр. Жизнь после смерти. Перевод иерея Василия Петрова. – М.: Даръ, 2013. – 320 с.
- 40.Иларион (Алфеев) еп. Григорий Богослов // Православная энциклопедия. Под ред. патриарха Московского и всея Руси Алексея II. Том XII: Гомельская и Жлобинская епархия – Григорий Пакуриан. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2006. – С. 668-712.
- 41.Иларион (Алфеев), еп. Православное богословие на рубеже эпох. – К.: Дух і літера, 2002. – 536 с.
- 42.Калліст (Уер), (єпископ Діоклійський). Внутрішнє царство. Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2003. – 256 с.

- 43.Калліст (Уер), митр. Православна Церква. Пер. з англ. Н.Рогачевська; наук. ред. М.Ткачук. – К.: Дух і літера, 2009. – 384 с.
- 44.Лебедев А.П. Споры об Апостольском символе. История догматов: Исследования по истории древней Церкви. – Спб.: «Издательство Олега Абышко», 2004. – 352 с.
- 45.Лосский, В.Н. Боговидение. Пер. с фр. В.А. Решиковой; сост. и вступ. ст. А.С. Филоненко. – М.: Издательство Аст, 2006. – 761 с.
- 46.Мандзаридис Г. Обожение человека по учению святителя Григория Паламы. Пер. с англ. В. Петухов. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра. 2010. – 128 с.
- 47.Миллер Т. Византийская экзегеза // Патристика. Новые переводы, статьи. Под общ. Ред. М. Журиной. – Нижний Новгород: Издательство братства во имя святого князя Александра Невского, 2001. – С. 204-253.
- 48.Михайлов Б.П. Василий Великий // Отцы Каппадокийцы. Василий Великий. Григорий Богослов. Григорий Нисский. – М.: АлМи, 2009. – С. 3-97.
- 49.Михайлов Б.П., Дионисий (Шлёнов), иером. Василий Великий // Православная энциклопедия. Под ред. патриарха Московского и всея Руси Алексея II. Том VII: Варшавская епархия – Веротерпимость. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2004. – С. 131-191.
- 50.Позов А., (Авраам Позидис). Основы древнецерковной антропологии: в 2 т. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2008. – Том 1: Сын человеческий. – 573 с.
- 51.Позов А., (Авраам Позидис). Основы древнецерковной антропологии: в 2 т. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2008. – Т. 2: Апокатастасис. – 549 с.
- 52.Саврей В.Я. Каппадокийская школа в истории христианской мысли: Учебное пособие. – М.: Издательство Московского университета, 2012. – 256 с.
- 53.Сагарда Н.И. Древнецерковная богословская наука на греческом Востоке в период расцвета (IV-V вв.) – ее главнейшие направления и характерные особенности : Речь на годовичном акте Санкт-Петербургской духовной академии 17 февраля 1910 г. – СПб.: Типография. М. Меркушева, 1910. – 65 с.
- 54.Сагарда Н.И., Сагарда А.И. Полный корпус лекций по патрологии : с приложениями. – Изд. 1-е. – СПб.: Воскресенье, 2004. – 1209 с.
- 55.Серафим (Роуз), иером. Душа после смерти. – М.: Лепта, 2005. – 456 с.
- 56.Скурят К.Е. Воспоминания. Труды по Патрологии (I-V века). – М.: Троицкий собор г. Яхрома, 2006. – 586 с.

57. Скурат К.Е. Наставления Великих учителей Церкви. – Яхрома: Троицкий собор, 2008. – 704 с.
58. Флоровский Г.В. Восточные отцы Церкви. – М.: Изд-во АСТ, 2003 (Тип. изд-ва Самар. Дом печати). – 636 с.
59. Фокин А.Р. Григорий, еп. Нисский // Православная энциклопедия. Под ред. патриарха Московского и всея Руси Алексея II. Том XII: Гомельская и Жлобинская епархия – Григорий Пакуриан. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2006. – С. 480-522.
60. Фудель С.И. Путь Отцов. Сост., подгот. текста, вступ. ст., примеч. протоиерей Н. В. Балашов. – М.: Русский путь, 2012. – 339 с.
61. Хошев А.Ю. Григорий Богослов // Отцы Каппадокийцы. Василий Великий. Григорий Богослов. Григорий Нисский. – М.: АлМи, 2009. – С. 98-145.
62. Шмеман А.Д., протиер. Литургия смерти и современная культура. Пер. с англ. Е. Ю. Дорман. – М.: Гранат, 2013. – 174 с.
63. Янг Ф.М. От Nikei до Халкидона: Введение в греческую патристическую литературу и ее исторический контекст. Пер. с англ. П.Б. Михайлова, А.В. Серегина, М.В. Егорочкина и др. – М.: Издательство ПСТГУ, 2013. – 620 с.

Електронні ресурси

64. Василий Великий, свят. Опровержение на защитительную речь злочестивого Евномия [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Василий Великий. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Velikij/oproverzhenie-na-zashhitelnuju-rech-zlochestivogo-evnomiia/ (13.01.2019).
65. Флоровский Г., прот. Богословские статьи 5. О воскресении мертвых [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, протоиерей Георгий Флоровский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Georgij_Florovskij/bogoslovskie-stati-o-voskresenii-mertvyh-vypusk-5/ (14.02.2019).
66. Василий Великий, свят. Правила святого Василия Великого [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Василий Великий. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Velikij/pravila-svyatogo-vasiliya-velikogo-s-tolkovaniyami/ (9.04.2019).
67. Василий Великий, свят. Правила, пространно изложенные в вопросах и ответах (Большой Аскетикон) [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека,

- святитель Василий Великий. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Velikij/pravila-prostranno-izlozhennye-v-voprosah-i-otvetah/ (10.04.2019).
- 68.** Григорий Богослов, свят. Надгробное слово Василию, архиепископу Кесарии Каппадокийской [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Богослов, Слова, Слово 43. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/slovo/43 (09.01.2019).
- 69.** Григорий Богослов, свят. Слово 4 Первое обличительное на царя Юлиана [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Богослов, Слова. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/slovo/4 (17.03.2019).
- 70.** Григорий Богослов, свят. Слово 7 Надгробное брату Кесарию, произнесенное еще при жизни родителей [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Богослов, Слова. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/slovo/7 (18.03.2019).
- 71.** Григорий Богослов, свят. Слово 8 Надгробное Горгонию, сестре Св. Григория Назианзина [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Богослов, Слова. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/slovo/8 (18.03.2019).
- 72.** Григорий Богослов, свят. Слово 10, о человеческой природе [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Богослов, Песнопения таинственные (сборник избранных стихотворений). – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/pesnopenija-tainstvennyye/10 (13.02.2019).
- 73.** Григорий Богослов, свят. Слово 11, о малоценности внешнего человека и о суете настоящего [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Богослов, Песнопения таинственные (сборник избранных стихотворений). – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/pesnopenija-tainstvennyye/11 (15.02.2019).
- 74.** Григорий Богослов, свят. Слово 15 Произнесенное в присутствии отца, который безмолвствовал от скорби, после того как град опустошил поля [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Богослов, Слова. –

- Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/slovo/15 (29.03.2019).
- 75.** Григорий Богослов, свят. Слово 18 Сказанное в похвалу отцу и в утешение матери Нонне в присутствии Св. Василия, к которому обращено вступление к данному слову [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Богослов, Слова. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/slovo/18 (19.03.2019).
- 76.** Григорий Богослов, свят. Слово 22 О мире, произнесенное на общем собрании единоверных, бывшем после примирения [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Богослов, Слова. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/slovo/22 (17.03.2019).
- 77.** Григорий Богослов, свят. Слово 40 на Святое Крещение [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Богослов, Слова. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/slovo/40 (8.04.2019).
- 78.** Григорий Богослов, свят. Слово 43 Надгробное Василию, архиепископу Кесарии Каппадокийской [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Богослов, Слова. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/slovo/43 (1.04.2019).
- 79.** Григорий Богослов, свят. Слово 45. На Святую Пасху [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Богослов, Слова. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/slovo/45 (17.03.2019).
- 80.** Григорий Богослов, свят. Стихотворения богословские [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Богослов, Слова. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/stihotvorenija-bogoslovskie/ (12.04.2019).
- 81.** Григорий Нисский, свят. Беседы о молитве Господней [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Нисский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Nisskij/o_molitve/ (10.04.2019).
- 82.** Григорий Нисский, свят. Большое огласительное слово [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Нисский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Nisskij/bolshoe-oglasitelnoe-slovo/ (19.03.2019).

- 83.** Григорий Нисский, свят. Надгробное слово Мелетию Великому, епископу Антиохийскому [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Нисский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Nisskij/nadgrobnoe_slovo_Meletiu/ (4.04.2019).
- 84.** Григорий Нисский, свят. Об устройении человека [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Нисский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Nisskij/ob_ustroenii_cheloveka/ (13.01.2019).
- 85.** Григорий Нисский, свят. О душе и воскресении. Диалог с сестрой Макриной [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Нисский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Nisskij/o_dushe_voskresenii/ (14.01.2019).
- 86.** Григорий Нисский, свят. О жизни Моисея Законодателя [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Нисский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Nisskij/o_moisee/ (11.04.2019).
- 87.** Григорий Нисский, свят. О младенцах, преждевременно похищаемых смертью. К Иерию [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Нисский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Nisskij/o_mladencah/ (14.01.2019).
- 88.** Григорий Нисский, свят. Против учения о судьбе [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Нисский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Nisskij/protiv_ucheniya_o_sudbe/ (8.04.2019).
- 89.** Григорий Нисский, свят. Слово второе на Святую Пасху, о воскресении [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Нисский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Nisskij/slova-na-svjatuju-paskhu/#0_2 (9.04.2019).
- 90.** Григорий Нисский, свят. Слово на день памяти Василия Великого, родного брата [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Нисский. – Режим доступа:

- https://azbyka.ru/otechnik/Grigorij_Nisskij/slovo-na-den-pamjati-vasilija-velikogo-rodnogo-brata/ (9.04.2019).
- 91.** Григорий Нисский, свят. Слово к скорбящим о преставившихся от настоящей жизни в вечную [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Нисский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigorij_Nisskij/slovo_k_skorbyashim/ (6.04.2019).
- 92.** Григорий Нисский, свт. Слово на день памяти Василия Великого, родного брата [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Нисский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigorij_Bogoslov/slovo/43 (10.01.2019).
- 93.** Григорий Нисский, свят. Точное истолкование Екклесиаста Соломонова [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, святитель Григорий Нисский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Grigorij_Nisskij/tochnoe-istolkovanie-ekkleziasta-solomonova/ (6.04.2019).
- 94.** Созомен Ермий. Церковная история [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, Ермий Созомен. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/ (11.01.2019).
- 95.** Феодорит Кирский, блж. Церковная история [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия «Азбука веры» [сайт] / Православная библиотека, блаженный Феодорит Кирский. – Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Feodorit_Kirskij/cerkovnaya_istoriya/ (12.01.2019).